

Jaroslav TEPLÝ

Vznik feudálního statku Nové Město

Předmět a cíl studie

Ve struktuře feudálních statků na západním okraji moravskoslezské země, zhruba na rozhraní Moravy střední a jižní, lze v pramenech, počínající od druhé čtvrtiny čtrnáctého století, postihnout statek Nové Město, dnešní Nové Město na Moravě.¹ Ve čtrnáctém století byl statek Nové Město v držení rodu erbu zkřížených ostrvů, v roce 1496 přešel do rukou rodu erbu zubří hlavy, píšícího se z Pernštejna.²

Víme tudíž, že ve čtrnáctém století tento statek existoval. Klademe si ale otázku, jak, jakými cestami se tento statek vytvořil? Jaké byly jeho počátky? Cílem předložené studie jest sledovat vyšetření toho, jak se statek Nové Město ve struktuře feudálních statků Moravy a Čech do počátku století čtrnáctého vytvářel a vytvořil. Další osudy statku Nové Město ve století čtrnáctém a patnáctém, to jest za držby rodu erbu zkřížených ostrvů i po přechodu do držby Pernštejnů, předmětem této studie již nejsou. Studie bude se tudíž pohybovat v časovém rozmezí od první třetiny třináctého ke začátku druhé čtvrtiny čtrnáctého století.

Pramenná základna

Prameny vyprávěcí a listinné. Teritorium

Zkoumání vzniku statku Nové Město stojí na listinách, na vyprávěcích pramenech, na terénu, v němž se zkoumání pohybuje.³ Pro všechny právní akty,

¹ Starší vývoj místního jména Nové Město vysvitne z hlavního textu. Podoba Nové Město na Moravě platí od roku 1924. - Ladislav HOSÁK - Rudolf ŠRÁMEK, *Místní jména na Moravě a ve Slezsku I-II*, Praha 1970-1980, zde II, s. 55. Jinak poznamenáváme již napřed, že pokud budeme s místními jmény pracovat, nemusely lokality, případně jejich místní jména v době, kterou studie oživuje, ještě existovat. Většinou to v textu řešíme slovy „nynější“, nebo „pozdější“ + místní jméno lokality, obvykle s pomocí závorčky.

² *Archiv český* XVI, č. 567, s. 508.

³ Praměny a literatura:

Listiny:

Listiny, o něž se studie opírá, jsou vesměs editovány: *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I-V*, ed. Gustav FRIEDRICH - Saša DUŠKOVÁ - Jindřich ŠEBÁNEK - Vladimír VAŠKŮ -

Jan BISTŘICKÝ, Praha 1904-2000 (CDB); *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae I-XV*, ed. Antonín BOČEK - Petr CHLUMECKÝ - Vincenc BRANDL - Bedřich BRETHERL, Brno 1836-1903 (CDM).

Vyprávěcí prameny:

Základním vyprávěcím pramenem pro tuto studii je "Letopis žďárský", jak jej nazval jeho editor Josef Emler, v novější edici (editoři Jaroslav Ludvíkovský - Rudolf Mertlík - Josef Pohanka - Metoděj Zemek) vyšel pod titulem "Cronica domus Sarensis".

Je to neveliký spisek, pohybující se z hlediska poetiky středověké literatury mezi letopisem a kronikou. Cílem autora tohoto dílka bylo vypsát průběh zakládání a zčásti i prvních padesáti let existence Žďárského kláštera cistercerského řádu. Autorem jest muž sám sebe nazývající Jindřich Řezbář (1242 - krátce po 1300), syn kameníka Ekwarda, zprvu novic cistercerského Žďárského kláštera, poté mnich s jáhenským svěcením, jenž v letech 1267/1268 klášter opustil, aniž bychom cokoliv věděli o tom, proč, jak a kudy se v onom čtvrtstoletí pohyboval. Kajícně vrátil se do kláštera v roce 1294. Nízké postavení navrátilce v konventu, vyřezávání kostelních lavic, psaní dílka o počátcích kláštera, vše to patřilo k jeho pokání.

Podle vlastních slov psal Jindřich své dílko v roce 1300. Stavět musil jednak na klášterním ústním podání, většinou asi z druhé, ne-li ze třetí ruky, a také na vzpomínkách vlastních. Leč pravděpodobně měl k dispozici také nějaký (nedochovaný ovšem) letopis z klášterního scriptoria; dílko má až příliš mnoho podrobností na to, aby pocházely jenom z ústní tradice, nadto z jedné paměti. Ze svých zdrojů jménem uvádí pouze jednoho, je to tesař Leopold, patrně konvrš, „...jenž kdysi stavěl ten klášter“ - („...qui facit hoc claustrum“). Začal-li - jak říká - v roce 1300 (za nějž nejde), měl patrně leccos napsáno již před tím, takže introitus, první verše, pokládal bych spíše za úvod k (před)poslední redakci; předposlední, protože poslední již nebyla. Zejména verše 1000 až 1005, 1015-1020, 1020-1025 nejsou verše, nýbrž prosaické poznámky k faktografii, jež již metricky zpracovány nebyly. Byť závěr dílka Jindřich napsal jaksi předem - nejspíše v předtuše lidského konce - je dílko de facto nehotové; vyvodili bychom z toho, že autor po roce 1300 mnoha dalších let nedožil.

Jindřich zvaný Řezbář přišel na staveniště kláštera s otcem Ekwardem, kameníkem, jenž našel práci (patrně jako člen stavební huti) na stavbě konventního kostela. Jindřichovi tehdy bylo (možná necelých) čtrnáct let. Leccos z počátků kláštera mohl v oněch chlapeckých letech zachytit a uložit do paměti, co později zužitkoval při psaní. Věci mezi cca 1252-1268 viděl sám. Ona mezera let 1268 - 1294, kdy byl někde mimo klášter, je ovšem v řádcích jeho veršování rozpoznatelná, o klášteru i o osobách má zpráv málo a jsou mezerovitě.

Josef Emler o mnichu Jindřichovi říká, že co do věrohodnosti je *celkem spolehlivý* (viz závěr pozn. 7). Lze s tím souhlasit, u vědomí ovšem, že pokud v roce 1300 přejímal z ústní tradice, mohlo se tu a tam něco od skutečného průběhu událostí odchylovat. (Jest to vidět zejména ve verších 88-331. Přímé řeči, vložené po způsobu antických autorů do úst jednajících osob, dodávají sice vypravování jak spád, tak obraznost, leč jsou plodem literární obratnosti Jindřichovy, jenž - *sit venia verbo* - zřejmě literát byl mnohem lepší než řeholník.) Jiného zpravodaje ovšem nemáme, tím méně jiného, jenž by tak plasticky a s podrobnostmi - terénem počínaje a konturami postavy konče - dovedl podat, jak se takový klášter zakládal. Bohužel jest Jindřich řečený Řezbář v české (středověké) literatuře postavou spíše osamocenou.

Pohled na autora dílka jest rozpolcen. Jsou totiž dochovány dvě dějepisické práce. Jedna jest tato *Cronica domus Sarensis*, jejíž autor představuje se v ní jako žďárský mnich Jindřich, říkající si Řezbář, druhá jest *Chronica Bohemorum*, jejímž autorem je Jindřich Heimburský. Otázka jest: Dvě kroniky, obě končící v roce 1300. Autorem jedné i druhé je Jindřich, nadto oba títo Jindřichové o sobě říkají, že se narodili v roce 1242. Jsou to dva Jindřichové, nebo je autorem obou prací Jindřich jeden?

Josef Emler měl jak *Cronica domus Sarensis*, tak *Chronica Bohemorum* za výtvar jedné a téže osoby. Po osmdesáti letech přišel Jaroslav Ludvíkovský s názorem, že jsou zde díla dvě a že jsou rovněž

s nimž se setkáme, bohužel pramenné doklady dochovány nejsou. O samotném vzniku statku Nové Město žádný vyprávěcí pramen nemluví, to ale bychom ostatně očekávali. Naštěstí alespoň o předešlého tohoto vzniku, o založení či vzniku kláštera Žďárského, letopisecké dílo dochováno jest, jehož značným nedostatkem je, že je jediný. Jednu zásadní přednost ale má – jeho autor byl současníkem větší části dějů, někdy přímým svědkem, nadto mnohé aktéry znal osobně. Svoje postavy autor, střídaje jak přímou, tak nepřímou charakteristiku, dovedně načrtával, při čemž u některých ve druhém plánu k charakteristice ještě přidává na barevné sytosti. Hlavní předností jeho díla je to, že sledující vznikání statku, čili pohyby v půdní držbě, máme před sebou přímé držitele této půdy.

Autor díla představuje se nám jako Jindřich zvaný Řezbář, řeholník Žďárského kláštera. Výtvorem jeho hlavy a pera je *Cronica domus Sarensis* – (*Kronika Žďárského kláštera*), dílo z hlediska poetiky středověké literatury pohybující se na rozhraní letopisu a kroniky.

Zůstaneme-li u termínu kronika, je to kronika vlastního vzniku cisterckého kláštera jménem *Fons beatis Marie virginis in Sar* – (*Studnice svaté Marie Panny ve Žďáře*), čili kláštera Žďárského.⁴

dva autoři, jedním je mnich Jindřich, říkající si Řezbář, autor díla *Cronica domus Sarensis*, druhým je Jindřich Heimburský, autor díla *Chronica Bohemorum*.

Polemicky ozval se Jindřich Šilhan. Nepopíral sice, že Jaroslav Ludvíkovský některé důvody Josefa Emlera zeslabil, leč nikoliv tak, aby ...výsledek nezůstal týž, jaký byl před tím, neboť pro Jindřicha Šilhana ...*Jindřich Heimburský rovná se Jindřich Řezbář*.

Z hlediska předložené studie (nikoliv již z hlediska české mediaevistiky obecně) je ovšem tato polemika poněkud okrajová, *Chronica Bohemorum* se totiž ani slovem nedotýká existence Žďárského kláštera, zatímco mnich Jindřich jest naším hlavním zpravodajem. Dotýká se ovšem tato polemika jeho díla.

Pokud však Jindřich Řezbář a Jindřich Heimburský jedna a tatáž osoba jsou, jest s podivem, že autor spisu *Chronica Bohemorum* ani vzdáleně nedotkne se kláštera, s nímž je tak těsně spjata historie jeho života; předpokládali bychom totiž, že klášter, tolik spjatý s jeho osobními osudy, nebude zcela opominut. Nebo je tomu přesně opačně, právě proto, že klášter jest až příliš spjat s jeho osobními osudy?

Je-li v této houštině ještě nějaká cesta ke ztotožnění či oddělení obou autorů, jest to ta cesta dosud neprosekaná, pokus o rozbor a srovnání slohu obou letopisů. Práce náročná co do znalostí badatele, nevděčná co do spotřeby času, leč netvrdím, že nezajímavá.

Edice:

Letopis Žďárský, In: *Fontes rerum Bohemicarum* II/1-2, ed. Josef EMLER - Václav Vladivoj Tomek, Praha 1874-1875; *Cronica domus Sarensis*, ed. Jaroslav LUDVÍKOVSKÝ - Josef POHANKA - Metoděj ZEMEK, Brno 1964.

Chronica Bohemorum, In: *Fontes rerum Bohemicarum* III, ed. Josef EMLER, Praha 1884.

Literatura:

Josef EMLER, *Über die Identität des Verfassers der Cronica domus Sarensis mit dem Annalisten Heinrich von Heimburg*, Zprávy Královské české společnosti nauk, Praha 1878, s. 340 n.; Jaroslav LUDVÍKOVSKÝ, *Heinrich von Saar und Heinrich von Heimburg*, In: Mnema Vladimír Groh. Filosofická fakulta UJEP, Brno 1964, s. 219-231; TÝŽ, *Úvod. O mnichu Jindřichu Řezbáři a jeho Žďárské kronice*, In: *Cronica domus Sarensis*, s. 5-19.

⁴ Bedřich DROŽ, *Dějiny kláštera a městečka Žďáru*, Město Žďár 1903; Metoděj ZEMEK - Antonín BARTUŠEK a kol., *Dějiny Žďáru nad Sázavou I-III*, Havlíčkův Brod - Brno - Žďár nad Sázavou,

Není to tedy kronika vznikání statku Nové Město,⁵ alespoň ne přímo. Ne přímo ovšem ano, protože klášter a teritorium, v němž Nové Město vzniklo, spolu sousedí a mají těsnou souvislost. Prostor Nového Města patří do teritoria (níže užíváme však spíše slova država), v němž sídlení Nové Město a zkoumaný statek Nové Město vznikaly. Budeme se tudíž pohybovat ponejvíce v území mezi (dnešním) Žďárem nad Sázavou a Křižanovem.

Vznikání statku Nové Město nebylo až dosud do podrobností zkoumáno a popsáno. Předložená studie tudíž jest konstrukcí postavenou z materiálu daného prameny, a to jak vyprávěcími, tak listinnými, tak terénem, jest konstrukcí sroubenou nástroji, jichž užívá řemeslo historika. Jest to studie o prostředí a o lidech, zkoumajíce obojí, nechceme než vědět, *jak tomu vlastně bylo – (wie es eigentlich gewesen ist).*⁶

Valně nás tudíž nezajímají schémata společenského vývoje, jež bývají předkládána místo života lidí. Vynecháme také přesné číselné úkony s nepřesnými čísly, protože tak jako tak žádné číselné údaje nemáme. Zato budeme sledovat prostředí a lidi, tedy scénu a herce, kterou před nějakými sedmi sty padesáti lety spoluvytvářeli a oživovali naši dávní předchůdci, jejichž (pouze ovšem některé) činy nám, více méně shlukem náhod, zachovala pramenná základna.

Hlavní osoby

Nejprve představíme protagonisty, nikoliv ale kompars, ten naše prameny (jako tak často) pominuly, takže sedláci, pastýři a dřevaři a těch několik kramářů sice budou ke scéně tvořit pozadí, ale pouze myšlené. Zkrátka vyjde také živel mnišský, vyšel ostatně zkrátka již v dílku mnicha Jindřicha. (Máme podezření – nevyslovujeme je však příliš nahlas – že více jej zajímal ženský živel z panského světa než řeholní život jeho kláštera.) Musíme mu však naslouchat často, bez jeho veršovaného vypravování se neobejdeme.

Tudíž žádný selský a kramářský kompars, žádné žalmy řeholníků; na naší scéně budou téměř jenom jednotlivci z řad tehdy se konstituující pozemkové šlechty. Žili sice před více než sedmi stoletími, nicméně rozumem, vůlí a emocemi byli to stejní lidé jako my.

1956-1974; Kateřina CHARVÁTOVÁ, *Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142-1420, I-II*, Praha 1996-2002; Christopher BROOKE, *Die Klöster*, Feiburg im Breisgau 2001 (z anglického originálu); Hugh LAWRENCE, *Dějiny středověkého mnišství*, Praha 2001 (z anglického originálu).

⁵ Josef F. SVOBODA, *Novoměstský okres. Vlastivěda moravská*, Brno 1948; Ladislav HOSÁK, *Ke středověké kolonizaci poříčí horní Svatky a Oslavy*, in: *Časopis Společnosti přátel starožitností* 60, 1952, s. 66-68; Ladislav HOSÁK - Metoděj ZEMEK, *Hrady zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I-VI*, Praha 1981-1989, zde I, s. 174-175; Jan SEDLÁK - Lubomír KONEČNÝ, *Významné památky okresu Žďár nad Sázavou*, Žďár nad Sázavou 1982 (nestr.); Bohumil SAMEK, *Umělecké památky Moravy a Slezska II*, Praha 1994, s. 688-694; Miroslav PLAČEK, *Hrady a zámky na Moravě a ve Slezsku*, Praha 1996, s. 254-255. (Viz též pozn. 65.)

⁶ Jaroslav GOLL, *Dějiny a dějepis*, Atheneum 5, 1888-1889; (přetisk): TÝŽ, *Vybrané spisy drobné I-II*, Praha 1928-1929, zde I, s. 12; ad Leopold Ranke srov. Josef ŠUSTA: *Dějepisectví*, Praha 1946², s. 136-139.

Jan z Polné, muž s velmožskými sklony. Přibyslav z Křižanova, pro svět rytíř, v nitru však mnich. Jeho manželka Sibyla z Křižanova, přitažlivá žena. Jejich dcery: Zdislava, ještě za života pokládána za světici. Eufemie, provdaná za purkrabího Bočka, spjatá po většinu života s klášteřem. Její manžel Boček z rodu erbu tří pruhů, cílevědomý a agilní muž. Alžběta, dcera Přibyslava a Sibyly, ač nenápadná, kněžna rodem i duchem. Smil z Lichtenburka, její manžel. V polovici třináctého století vsutku velmož. Jindřich z Lipé, druhý synovec Smila z Lichtenburka. V dějepisu má pověst intrikána a chamtivce, ale je také rytířem, jenž na obranu své země dovede tasit meč. Více méně v pozadí zůstává ten, jež budeme často citovat, Jindřich říkající si Řezbář, mnich Žďárského kláštera, autor letopisu *Cronica domus Sarensis*, dobrý pozorovatel lidí a světa.

Jan z Polné

Jan z Polné jest muž, jež přesněji k některému z nám známých rodů zařadit nedovedeme; držel statky jednak v Čáslavsku, jednak v Chrudimsku, rozlehlé to kusy půdy, několikrát objevující se v pramenném materiálu. Někdy na přelomu dvacátých a třicátých let století třináctého pojal tento Jan z Polné úmysl zříditi na svých statcích nový konvent jako filiaci cisterckého kláštera v Oseku.

Nedatovanou listinou, editorsky vročenou do let 1232-1234, dal Jan z Polné klášteru v Oseku pro založení jádra filiačního štěpení osadu „...*Nesekové, ves trhovou*...“ – („*Nesekowe villam forensem*...“); jest to nynější Nížkov východně od Přibyslavi nad údolím řeky Sázavy, nedaleko hranice s Moravou. Zároveň touto listinou Jan sliboval, že od svého bratra Přibyslava koupí pro nový konvent vesnici Žďár, ležící na samé hranici Čech a Moravy, asi deset kilometrů východoseverovýchodně od Nížkova.

Již to, že Jan z Polné jako vydavatel listiny ohlašuje se v intitulaci citované listiny jako „*Johannes comes*“, jakož i k listině přivěšená veliká pečeť dávají tušit, že máme co dělat s mužem s velmožskými sklony. Druhý důvod jej za takového pokládat, jsou jeho velkorysé pozemkové donace církevním ústavům.⁷

Oseký klášter v souladu s listinným příslibem zřídil v trhové vsi „*Nesekowe*“, – nejspíše to bylo v roce 1234 – novou odnož, celou, nejmenší to útvar středověkého klášterního sídlení. V podstatě byla to poustevna, obývaná jedním až čtyřmi řeholníky, stále však podléhajícími mateřskému klášteru. Zárodek monastického založení v „*Nesekowe*“ však neměl mít dlouhého trvání. Počátkem roku

⁷ Držba Jana z Polné - 1242: CDB IV/1, č. 13, s. 74 n.; 1244: CDB IV/1, č. 42, s. 126; 1232-1234: CDB III/1, č. 100, s. 115-116. Vydavatelem listiny (1232-1234) byl Jan (z Polné), listina nemá denní, měsíční ani roční datum, editorsky byla vročena do let 1232-1234; bratr vydavatelův Přibyslav, zmíněný v listině, není identický s Přibyslavem z Křižanova, jak tu a tam tvrdívala literatura. Tato listina nemá sice obvyklou formu, nelze jí však upřít dispositivní platnost; pochyby vyslovené o její pravosti ukázaly se být omylem, listina je pravá. - Jindřich ŠEBÁNEK - Saša DUŠKOVÁ, *Česká listina doby přemyslovské*, Sborník archivních prací 6, 1956, s. 167-211. Jindřich ŠILHAN, *Osecká listina*, Vlastivědný věstník moravský 28, 1976, s. 196-205, podrobil listinu bystrému rozboru, avšak s jeho míněním, jímž neguje lokalizaci prvního založení kláštera do (dnešního) Nížkova dosti dobře nelze souhlasit.

1239 objevil se v „Nesekowe“ osecký opat Slávek (jméno právem připomíná rozrod Hrabšiců, opat skutečně k erbovnímu znamení hrabí patřil). Závěr visitace byl jak nečekaný, tak neslavný, a dodnes pro nás trochu záhadný. Řeholníci byli posláni do mateřského kláštera v Oseku a „*cela Bernhardova*“ – („*cella Bernhardi*“) – jak nazývá toto zařízení mnich Jindřich – byla opuštěna. Obnovena nebyla nikdy, sídlení cisterceckých mnichů v „Nesekove“ zaniklo.⁸

Jan z Polné, nepochybně zklamán, snad i roztrpčen, nevzdal se však svých donátorských snah, ale orientoval se jinam, a to na řád německých rytířů, jimž v Drobovicích u Čáslavě postavil kostel a dotoval je slušným statkem. Nadto jim ještě daroval veliký újezd Slubičky, ležící mezi horním tokem Chrudimky a (pozdější) lokalitou Krucemburk.⁹ Ke své původní myšlence zakládat klášter cistercecké řehole se Jan z Polné již nikdy reálně nevrátil, ale po několika letech poskytl Přibyslavovi z Křižanova pro tento účel část své veliké držby za jižním okrajem újezdu Slubičky. Touto částí jeho držby byl prostor na jihu ohraničený dnešním Stržským potokem, tehdy ovšem chápaným jako horní Sázava. Tento potok, to jest tehdy horní Sázava, tvořil v oné době zde (to jest v areálu dnešního Žďáru nad Sázavou) hranici mezi Moravou a Čechami. Poledníkovou osu prostoru tvoří neveliká vodoteč, tehdy zvaná Polná; na dnešních mapách je tato vodoteč označována jako Sázava. Polná odvodňovala rozsáhlé mokřady a rašeliniště, jež z velké části později byly proměňovány v rybníky, největším z nich je dnes rybník Velké Dářko.

⁸ Lokalita prvního založení kláštera jmenovala se *Nesekowe*, patrně „Nesekové“) a byla trhovou vsí, tedy sídlením jistého významu. Její dnešní místní jméno „Nížkov“ není původní, protože lokalita své jméno změnila - alespoň podle výkladu mnicha Jindřicha, a to takto: *Nesekové > * Mníškov > Nížkov* (v první zaznamenané podobě ovšem *Nyscow*). Lokalita se tudíž jmenuje „potom“ (= „*postea*“) jinak než „před tím“.

„/ *A tak zřízený klášter byl zrušen tím zásahem náhlým. / Svatého Mikuláše však chrám tam přece jen zůstal / po celý dlouhý čas a místo potom Nížkovem zve se. /* – „/... *Et sic cessavit subito constructio talis. / Sed tamen ecclesia Nicolai mansit ibidem / per longum tempus, in Nyscow postea dicta.*“) - *Cronica domus Sarensis*, v. 120-123, s. 164-165.

K místnímu jménu Nížkov viz Antonín PROFOUS - Jan SVOBODA - Vladimír ŠMILAUER, *Místní jména v Čechách I-V*, Praha 1949-1960, zde III, s. 230; výklad Antonína Profousa odvozuje místní jméno Nížkov z osobního jména „Nížek“. Náš shora podaný výklad opírá se o interpretaci textu *Cronica domus Sarensis*, tudíž o pramen časově takřka soudobý, nadto prostředím svého vzniku blízký diskutované problematice.

Kostel sv. Mikuláše v Nížkově: V předcházejícím odstavci je citován básnický překlad příslušných veršů, jimiž chtěl mnich Jindřich zaznamenat, jak místní jméno Nesekové změnilo se v Nížkov.

Překlad sice vystihuje základní smysl dvojverší, nicméně je značně volný. Aniž bychom se snažili dodržet rozměr originálu, doslovnější překlad by měl znít takto: „/ *Tak zahálela rychle stavba tamní [celý sv. Bernarda]. / Leč přece kostel [sv.] Mikuláše tam zůstal,* /... „/ *Et sic cessavit subito constructio talis. / Sed tamen ecclesia Nicolai mansit ibidem.* /...“

Mnich Jindřich tudíž říká, že i po opuštění cely v Nížkově zůstal kostel zjevně v provozu, protože se mluví pouze o pustnutí cely (ať již dřevěné, nebo kamenné), nikoliv o pustnutí kostela.

Novější stavebně-historický průzkum došel k závěru, že z původní románské stavby před rokem 1239 zůstala ve stavbě uchována severní zeď loď a kněžiště... – B. SAMEK, *Umělecké památky*, II, s. 671-672.

⁹ 1242, 4. července: CDB IV/1, č. 13, s. 74 n.

Stále ještě však představu o vzhledu původního terénu nabízí Radostínské rašeliniště severně od Velkého Dářka.¹⁰

¹⁰ Pramenné zdrojnice některých v textu studie zmíněných (leč i nezmněných) vodotečí jsou v dnešní nomenklatuře a naopak v kartografickém zobrazení podávány rozporně; zde týká se to především prameniště na nejhornějším toku řeky Sázavy. Pokud je možno vidět situaci jak na mapě, tak v terénu, porozumíme lépe přírodnímu prostředí, v němž se rozprava pohybuje.

Nomenklatura vodních toků - Vladimír VLČEK (ed.), *Vodní toky a nádrže*, Academia Praha 1984, s. 240, říká, že „...Sázava pramení jeden kilometr severozápadně od Šindelného vrchu 806 m.“ Takováto vodoteč existuje, ale na mapě má jméno Stružný potok, nikoliv Sázava. Jest to jeden z napajeců rybníka Velké Dářko, do něž ústí v jeho severovýchodním břehu. (Mapa 1:50 000 *Žďárské vrchy* (edice KČT č. 48), Praha 1993-1997.)

Vezměme do ruky pramennou zprávu, stojí za to ji citovat; jest sice o něco mladší než doba, kdy byl zakládán Žďárský klášter, ale stále ještě je dost starobylá na to, aby tvář této krajiny byla s to dokumentovat:

1480, 15. ledna, bez místa. „*My Viktoryn z boží milosti knieže Minsterberský etc...a na Polné z jedné, a my kněz Linhart opat... kláštera Žďárského, zákona Cisterského z strany druhé, známo činíme tiemto listem... že jsme takovú mezi námi učinili smlúvu o miesto pusté a diel lesem zarostlé řečené Darsko, klášteru Žďárskému příslušející, tak, že my knieže Viktoryn svrchuřečený máme na miestě té pustiny rybník nám a dědicuom i budúim našim udělati a hrázi jednu nebo více...vystaviti na gruntu kláštera svrchuřečeného...*“ - *Archiv český IX*, č. 26, s. 390-391.

Námi zkoumaný prostor, „řečený Darsko“, byl tudíž „*miestem pustým a dielem lesem zarostlým*“. Jak vypadá tento prostor dnes? Abychom toto „*miesto pusté*“ poznali, především musíme obejít rybník Velké Dářko, což dá dobrých deset kilometrů, převážně lesem.

Mapa 1: 50 000 je na tento výzkum málo podrobná. Pohybujeme-li se v terénu, zjistíme, že rybník leží v pánvi, že do této pánve ze všech stran stékají vodoteče, jedny větší, jiné i zcela drobné, zakreslené jenom na mapách větších měřítek než je 1:50 000, a že tudíž všechny tyto vodoteče jsou pramennými zdrojnicemi Sázavy. Jak při obcházení Velkého Dářka, tak vůbec v jeho okolí ocitneme se velmi často na velmi vlhké půdě, schůdné v některých místech pouze po umělé vystavěné cestě. Umožňuje to alespoň přibližnou představu, jak asi toto „*miesto pusté a dielem lesem zarostlé řečené Darsko, klášteru Žďárskému příslušející*“, vypadalo v době vzniku citované listiny v roce 1480, jak teprve v roce 1250!

Tím ovšem zároveň zjišťujeme, že budeme-li ono „*miesto pusté Darsko*“ z listiny z roku 1480 chtít lokalizovat, bude jím nejspíše nejenom dnešní rybník Velké Dářko, ale celý areál zahrnující Velké Dářko s jeho 205 ha plochy, Nový rybník s jeho 15 ha plochy, Malé Dářko s jeho 10 ha plochy, ale i slatiny Radostínského rašeliniště mezi Malým a Velkým Dářkem s jejich 31 ha plochy.

Snáze pochopíme, proč cisterceští mniši, ať osečtí, ať nepomučtí, měli zájem právě o tato místa. Byl tu prostor pro mýcení porostů, vysušování půdy a přípravu jí k obdělávání, na zakládání osad, prostor nikoliv na desetiletí, ale na staletí!

Z Radostínského rašeliniště k severu vytéká jedna pramenná zdrojnice řeky Doubravy, jež se pod rybníkem Malé Dářko jmenuje Štírový potok, k jihu z tohoto rašeliniště vytéká jiná pramenná zdrojnice (jest to západní pramen řeky Sázavy), jíž je asi osm set metrů dlouhá bezejmenná vodoteč, ústící do Velkého Dářka. Tudíž máme tu před sebou vzorovou bifurkaci, jejímž centrem je Radostínské rašeliniště. Citujme: „*Na Českomoravské vrchovině odtéká voda z močálů mezi rybníky Velkým a Malým Dářkem jednak do Sázavy, jednak do Doubravy.*“ - Jan KARNIŠ - Rudolf KÚPKA - Lev GUTWIRTH, *Obecný fyzický zeměpis*, Praha 1967, s. 93.

Velké Dářko má na jihu mohutnou hráz, jež odděluje Nový rybník napájený z Velkého Dářka. Z Nového rybníka vytéká voda k jihu, jest to západní zdrojnice Sázavy, jež na shora citované mapě 1:50 000 má jméno Sázava. U Žďárského kláštera do ní zleva ústí shora zmíněný Stržský potok, jenž je východní pramennou zdrojnicí Sázavy.

Mokrá půda a porosty přímo vybízely k zakladatelské činnosti, k jednomu z hlavních úkolů cistercerských konventů, k přeměňování půdy neplodící v půdu polní a zalidněnou, a tedy k zakládání lidských sídel. Většina osad ve zmíněném prostoru – s výjimkou patrně Polničky a Vojnova Městce – to jest v újezdu mezi Stržským potokem a dnešním Vojnovým Městcem, vděčí asi za svůj vznik převážně činnosti kláštera, byť první pramenné zprávy o jednotlivých osadách jsou pozdější.

Přibyslav z Křižanova

Přibyslav z Křižanova je druhým na scénu přicházejícím mužem; také on měl úmysl do končin při hranicích Moravy přivést mnichy cistercerské řehole. Mnich Jindřich jej ve *Cronica domus Sarensis* pokládá za jednu z hlavních postav fundace Žďárského kláštera, ale v diplomatickém materiálu je Přibyslav méně častým hostem než Jan z Polné. Po prvé je listinně zmíněn jako „*Pribizlaus castellanus in*

Na rozdíl od stavu právě popsaného (jenž nadto v díle nomenklaturním a v díle mapovém je odlišný) viděl středověk situaci obráceně: Horní Sázavou byl mu dnešní Stržský potok, kdežto vodoteč vedoucí vodu z Radostínského rašeliniště (nyní z Nového rybníka) mu byla vodoteč, již říkal Polná. Říká to mnich Jindřich a budeme jej brát jako bernou minci; terén znal, vždyť tu vyrostl a strávil tu část života. Citujme jej: „*Jemu [to jest kastelánu Bočkovi, pozn. aut.] se líbil kout mezi Sázavou řekou a [řekou] Polnou, / na samém pomezí již, kde dvě stýkají se země/ totiž Morava úzká a široké Čechy...!*“ - („*Iste locus placet inter aquas Zasam quoque Polnam, / in metis ipsis, ubi conveniunt sibi terre, / arta Moravia, lata Bohemia...!*“ - *Cronica domus Sarensis*, v. 367-369, s. 178-179. „*Sázavou řekou*“ mnich Jindřich míní zcela zřetelně dnešní Stržský potok, kdežto „*Polnou*“ (v originálu „*Polnam*“) je pro něho vodoteč směřující k jihu z Radostínského rašeliniště (dnes z rybníků Velké Dářko a Nový rybník).

Jestliže se za jeho doby tato vodoteč jmenovala Polná, pak jméno vodoteče je patrně starší než místní jméno lokality *Polná > Polnička, jež leží na této vodoteči. Lokality totiž ve starších dobách, to jest v raném středověku, nezdědaly jméno po vodotečích. Opačný případ se téměř nevyskytuje.

Poznamenejme ovšem, že slovo „*aquas*“ (v akusativu plurálu) ve shora citovaném textu zřetelně říká, že slovo „*Polnam*“ (v akusativu singuláru) není jméno místní, ale jméno vodoteče. Smysl citovaného místa jest tudíž: „*mezi vodami Sázavou a Polnou*“ ...

Byla to metrika spolu se snahou dodržet rozměr originálu, jež překladatele přiměly k volbě tvaru dvouslabičného proti tvaru tříslabičnému, to jest ke kontraposici slov „*řekou*“ x „*řekami*“. - Ke jménům vodotečí a lokalit viz L. HOSÁK – R. ŠRÁMEK, *Místní jména II*, s. 815-816, heslo Želetava.

Zdrojnice řeky Sázavy tudíž jsou dvě: Jednou je dnešní Stržský potok, druhou jsou zmíněné vodoteče, některé bezejmenné, ústící do Velkého Dářka, včetně ovšem vodoteče odvodňující bifurkační Radostínské rašeliniště a pokračující z Nového rybníka k jihu. Tato vodoteč jest jednou ze dvou hlavních pramenných zdrojnic řeky Sázavy, druhou je Stržský potok.

Povězme také, že rybník (t. j. Velké Dářko) zbudovaný v roce 1480 na „*miestě pustém... řečeném Darsko*“ zdaleka není tím nejstarším rybníkem na Žďársku. Patrně prvním a tudíž patrně nejstarším rybníkem v této krajině a zřejmě i jedním z nejstarších rybníků na Moravě a v Čechách vůbec, je průtočný rybník Branský, jenž, historicky vzato, nachází se v Čechách. Branský proto, že byl situován proti bráně Žďárského kláštera. Napájen je západní zdrojnicí Sázavy - tudíž tehdejší Polnou - vytékající ze zmíněných rybníků, ale původně ovšem přímo z Radostínského rašeliniště. Branský rybník byl zřízen a napuštěn za opata Winricha v letech 1262-1263. - *Cronica domus Sarensis*, v. 700-705, s. 198-199.

Weweri“ – („*Přibyslav, kastelán na Veveří*“) spolu s kastelánem Závišem a s kastelánem Bočkem na Znojmě, a to ve svědecké řadě listiny Václava I. (bez denního a měsíčního data) z roku 1238 pro klášter v Oslavanech.¹¹ Jeho predikát „*de Crisanowe*“ z roku 1239 známe z listiny, na níž tkví silné podezření spuria.¹² Jinde v listinách se u jeho jména predikát „z Křižanova“ neopakuje, ale o lokalitě Křižanov jako o držbě Přibyslavově pochybovat třeba není. Mnich Jindřich totiž říká, že Přibyslav lokalitu Křižanov založil a sídlil tam, lze tudíž predikát podle Křižanova jako věc jeho identifikace přijmout, i když (možná) je výtvozem novodobým.¹³

Není dost zřetelné, zda Přibyslav byl doslova „zakladatelem“ Křižanova ve smyslu prvních stavebních trámů, kamenů či kopnutí krumpáčem, nebo zda v osadě již existující pouze lokoval tržiště. Ani jedno, ani druhé nelze vyloučit. V každém případě se v Křižanově alespoň občas zdržoval; ovšem hrad – alespoň podle mnicha Jindřicha – byl postaven později, po vlastním „založení“ lokality. První Přibyslavovo sídlo jest si tudíž představovat nejspíše jako dřevokamenný dvorec, patrně v těsném sousedství kostela P. Marie, o němž tím (mlčky) předpokládáme, že vznikem souvisí s Přibyslavovým „založením“. Takovou představu podporuje do značné míry skutečnost, že kostelní stavba (nynější patrocínium je sv. Václava) jest sice zevně gotická, ale na severní straně má malé románské okno a ve věži románskou prostru, což by možná poněkud nasvědčovalo původu staršímu. Pro účel naší studie je podstatné, jakou držbou mohl v těchto končinách Moravy Přibyslav disponovat. Vyjdeme z Křižanova, ten je nesporný. Sedm kilometrů k jihozápadu leží (Velké) Meziříčí, jež k jeho držbě již nepatřilo. Na ostatních světových stranách alespoň představu o hranicích jeho državy dávají dědické a tudíž držební poměry po jeho smrti, z těch vycházíme.

Na východě sahala jeho držba k Bobruvce a k Bobrové, obě lokality jsou severně od Křižanova. Na západě k jeho držbě patřily lokality Dobrá Voda západně od Křižanova a Jámy jihovýchodně od (dnešního) Žďáru nad Sázavou. Severozápadní okraj Přibyslavovy držby asi sahal až k ohybu řeky Sázavy u (dnešního) Žďáru nad Sázavou. Severní okraj Přibyslavovy držby zahrnoval prostor lokalit Slavkovice, Radňovice, Jiříkovice, jakož i (pozdějšího) Nového Města na Moravě.

¹¹ 1238: CDB III/2 č.204, s. 261-263.

¹² Jako „*Pribislaus, nobilis vir de Crisanowe et castellanus Brunensis*“, jest Přibyslav vydavatelem listiny z 30. prosince 1239, již se souhlasem manželky Sibylly dává špitálu svatého Ducha v Brně kostel (tehdejší patrocínium P. Marie) v Křižanově s desátkou a jinými požitky. - CDB III/2, č. 221, s. 296-299. Tato listina je ale pochybná, spurium, jsoucí v podezření, že jest dílem falsátorské činnosti Antonína Bočka, tak alespoň J. ŠEBÁNEK – S. DUŠKOVÁ, *Česká listina*, s. 175, pozn. 44; predikát v ní použitý – „*de Crisanowe*“ - jest ale pokládán za správný, to jest odpovídající době vzniku listiny. Viz též České dějiny I/3 Václav NOVOTNÝ, *Čechy královské*, Praha 1928, s. 921, pozn. 1; kde ovšem autor ještě počítá s tím, že listina z 30. prosince 1238 je pravá; citovaný svazek ČD I/3 totiž vyšel o osm let dříve, než uveřejnil své zásadní pojednání Jindřich ŠEBÁNEK, *Moderní padělky v Moravském diplomatáři Bočkově*, Časopis Matice moravské 60, 1936, listiny týkají se zde s. 492-493.

¹³ Křižanov: „...*Přibyslav/ na Křižanově zůstával, jež tehda sám založil,*“ - („...*Prsibizlaus/ in Crisans mansit, quod tunc fundaverat ipse,*“). - *Cronica domus Sarensis*, v. 140-143, s. 166-167.

Území severně od (pozdějšího) Nového Města na Moravě až ke hraničení s Čechami bylo však sférou rodu erbu zubří hlavy.

Literatura většinou, převážně právem, pracuje s představou, že tuto državu získal Přibyslav jako výsluhu. Pokud nějaká zeměpanská půda byla volná, byly výsluhy, odměny půdou, tím nejpříjemnějším řešením pro odměňování služeb – představme si ku příkladu ony tři kastelány ze shora citované listiny Václava I. z roku 1238; ať již tato půda byla osídlena, nebo více méně zalesněna. Osobně bych však tyto výsluhy, a proto i výsluhu Přibyslavovu, spojoval spíše se druhou polovinou století dvanáctého, to jest s dobou otců či dokonce dědů. O jiných půdních držbách Přibyslavových nás však pramenné zprávy nedošly, neznamená to ovšem, že další půdu nedržel. Výsluhou nemusil být vždy neosídlený les či dokonce prales, jež bylo třeba vymýtit a osídlit; mnohdy bylo spíše třeba půdu dosídlit, nebo také obyvatelský právní poměr přeměnit na dědičný emfyteutický nájem. V této souvislosti totiž stojí za povšimnutí, že alespoň ve shora vytýčené državě Přibyslavově mezi Křižanovem a (budoucím) Novým Městem nejsou mýtební toponyma, osídlení tudíž by v tomto prostoru – alespoň podle tohoto jevu – mohlo být starší.

Nejstarší zprávy pramenů vypovídají v tomto smyslu, zejména níže citovaná listina ze 3. října 1267, vydaná olomouckým biskupem Brunem. Listina týká se placení desátků Žďárskému klášteru, a to nejenom pro osady postoupené klášteru fundátory, ale i pro osady další, „...*totiž pro obvody Bobrová, Žďár a Bočkenove...*“ – („...*videlicet per circuitum de Boberowe, de Saar et de Botzkenowe...*“).¹⁴ To na neosídlenou lesní půdu nevypadá, naopak. Jsou tu nejenom obyvatelé, ale dokonce obvody, buď farní, buď správní, v oné době jest to vlastně jedno a totéž. Jsou-li zde obvody, jsou zalidněny. Nezdá se, že by to bylo dílo pouhých šestnácti let po Přibyslavově smrti. Tu a tam literaturou traktovaná představa, že država Přibyslavova byla půdou převážně lesní a neobydlenou, je tudíž špatně udržitelná.

Vraťme se však ke klášterní fundaci. Přibyslav z Křižanova se jí zabýval jak v myšlenkách, tak v činech – shromáždil totiž na zakládání slušné prostředky – ale z příčin, jichž se můžeme pouze domýšlet, nechtěl založení uskutečnit ve svém, shora vytýčeném Křižanovském obvodu. Věděl pochopitelně o nezdaru fundace Jana z Polné. Navázal s ním kontakt, soudili bychom, že jeho prvním postupným cílem byla sondáž, ale mnich Jindřich vykládá toto navázání kontaktu jako přímou snahu získat od Jana z Polné prostor pro založení vlastního kláštera a jeho širšího držebního zázemí – „*...spěšně se za Jencem vydal, / chtěje s ním o lese jednat, k jednání skutečně došlo*“ – („...*ad Ientzonem properaret, / de silva cupiens secum tractare; quod et fit.*“),¹⁵ a dokonce prý přenechání lesního újezdu Přibyslavovi nabídl sám. Lze to sice vidět jako fabulaci mnicha Jindřicha, leč odpovídající logice věci. Jan z Polné nepochybně myslil tak, že když mu již opat Slávek překazil

¹⁴ Viz pozn. 42.

¹⁵ *Cronica domus Sarensis*, v. 154-155, s. 166-167.

založení kláštera, klášter přes to – byť nyní přičiněním především Přibyslavovým – stát bude, a to na půdě, jež původně patřila jemu, Janovi z Polné.

Prostor, jež Jan z Polné Přibyslavovi z Křižanova nabízel a přenechal, jest ten, jež jsme shora již popsali. Rozkládá se mezi řekou Sázavou a (dnešním) Vojnovým Městcem. Neležel ovšem na Moravě, nýbrž v Čechách; půdní držba Jana z Polné se vůbec – pokud ji známe – rozkládala v Čechách. Přibyslav z Křižanova tento prostor od Jana z Polné převzal, ale dříve, než mohl přikročit k rozhodujícím zakládacím krokům, zaskočila jej smrt, patrně nenadálá. Zemřel a k věčnému spánku uložen byl v konventním kostele sv. Janů kláštera minoritů v Brně.¹⁶

Sibyla z Křižanova

Ze svého druhého manželství s Konstancí Uherskou měl Přemysl Otakar I. syna Václava, jenž ještě jako dítě byl zasnouben s princeznicí Kunhutou, dcerou římského krále Filipa Švábského. Zásnuby odehrály se nejspíše v roce 1207. Nějakou dobu poté mladičká princezna přišla do Čech a přivedla si s sebou malý dvůr, jehož jednou členkou byla Sibyla, dívka původu jistě urozeného, leč rodu bližší nám neznámého, patrně ze Švábska.¹⁷ Bylo jistě Kunhutinou snahou některé dívky ze svého doprovodu provdat za zdejší šlechtice a tím jim zajistit budoucnost, sobě pak vytvářet si v domácí šlechtě jakousi oporu. Zřejmě takto stala se Sibyla manželkou nám bližší neznámého Bohuše. Po jeho – snad brzké – smrti vzal si mladou vdovu Přibyslav z Křižanova. Z manželství vzešlo pět dětí. O Petrovi a Libuše slyšíme v pramenech pouze jednou, patrně ani chlapec, ani děvče nedožili dospělosti.

Dorostly však tři dcery další. Nejstarší Zdislavu odvedl si Havel z Lemberka z rodu erbu lvíce, prostřední Eufemii měl za manželku purkrabí na Znojmo Boček z rodu erbu tří pruhů, nejmladší Alžbětu vzal si Smil z Lichtenburka z rodu erbu zkřížených ostrvů.¹⁸

Po smrti Přibyslavově však paní Sibyla vdovský závoj dlouho nenosila a provdala se. Ze slov mnicha Jindřicha o ní, slov uctivých a obdivných zároveň, ne však bez nádechu jisté žárlivosti, spíše tušíme než rozumem poznáváme, že to asi nebyla ani tak zámožnost, jako spíše erotická přitažlivost Sibylina, jež působila na nepochybně již stárnoucího vdovce, s nímž pak Sibyla sdílela svoje manželské lože již třetí. Tím manželem byl Jindřich ze Žitavy z rodu erbu skřížených ostrvů.

¹⁶ Přibyslav z Křižanova zemřel 16. února 1251, pohřben byl v konventním kostele sv. Janů kláštera minoritů v Brně. - *Cronica domus Sarensis*, v. 332-339, s. 176-177. K Přibyslavovi z Křižanova: Zdeněk KALISTA, *Blahoslavená Zdislava z Lemberka*, Praha 1991³ (reprint), s. 78 n.

¹⁷ Zásnuby Václavovy s Kunhutou: V. NOVOTNÝ, *Čechy královské*, s. 275. Z. KALISTA, *Blahoslavená Zdislava*, s. 79-80, nadhazuje možnost normanského původu (to jest ze Sicilie) Sibylina. Připusťme, že jistá exotičnost, kterou v její postavě (nikoliv zcela bezdůvodně) básník se školením historika vidí, nepostrádá tak zcela reálný podklad, nicméně pramenně je tato myšlenka zatím nedoložitelná. V této souvislosti viz m. j. Zdeněk KALISTA, *Cesty historikovy*, Praha 1947, zvl. kapitola *Kterak se historik setkává s básníkem*. Ovšem ale: Kdo z těch, kteří absolvovali historii, jsou (také a) především básníky?

¹⁸ *Cronica domus Sarensis*, v. 59-87, s. 160-163.

Mezi okolními sousedy asi svatba vzbudila větší pozornost než svatby jiné, protože Jindřich byl otcem zmíněného již Smila z Lichtenburka, jenž si – snad v téže době – bral Alžbětu z Křižanova, dceru paní Sibylly; Smil tudíž stal se Sibyliným zetěm, ale sňatkem otcovým stal se nevlastním synem své vlastní tchyně.

Nevíme, jak stár byl pan Jindřich, a také nevíme, kdy zemřel; víme pouze, že rozverný starý pán se z manželství s paní Sibyllou dlouho netěšil: „/... /Nežil však dlouhý čas pan Jindřich.../...“ – („/Hic tamen Heinricus non longo tempore vixit/...“), poznamenává se špatně skrývanou ironií mnich Jindřich.¹⁹

Po smrti třetího manžela Sibyla sice ještě občas bydlila na Křižanově, ale stále více stahovala se ke Žďárskému klášteru, u něhož si postavila dům, jež obývala s rovněž ovdovělou dcerou Eufemií. Při kláštera zřídila špitál, v němž obětavě pečovala o nemocné. Zemřela v novoročním dnu roku 1262, svůj majetek odkázala klášteru. Pohřbena byla v konventním kostele P. Marie a sv. Mikuláše, nejspíše v blízkosti ostatních z rodu erbu zkřížených ostrví.²⁰

Konventní kostel Žďárského kláštera stal se tak pohřebišťem rodů fundátorů. Jednak rodu erbu tří pruhů – již dříve spočinul tu purkrabí Boček a někteří jeho potomci; jednak rodu erbu zkřížených ostrví – spočinul tu Smil z Lichtenburka a patrně i další členové tohoto rodu. Ale také někteří z okruhu rodiny kdysi Přibyslava z Křižanova, totiž Sibyla a její dcera Eufemie.²¹ Přibyslav sám však, jak již shora řečeno, leží v konventním kostele sv. Janů kláštera minoritů v Brně.²²

Zdislava z Křižanova alias z Lemberka

Z dospělého věku doživších dětí Přibyslavových a Sibylliných, to jest tři dcer, tou nejstarší byla Zdislava. Nejspíše koncem let třicátých stala se manželkou Havla z Lemberka z rodu erbu lvice. Vysokého věku se Zdislava nedožila. Tak řečený Dalimil její smrt klade do roku 1252, otce tudíž nepřezila ani o rok. Naším příběhem se však Zdislava sotva mihne a ihned se zase ztrácí; mnich Jindřich jest sice o rodině Přibyslava z Křižanova informován poměrně dobře, ale Zdislavu zmiňuje pouze jednou, a to v souvislosti s jejím sňatkem. Osobně ji ani nemohl

¹⁹ Jindřich ze Žitavy: *Cronica domus Sarensis*, v. 340-347, s. 176-177.

²⁰ Sibyla z Křižanova: *Cronica domus Sarensis*, v. 673-675, s. 196-197. K místu pohřbu Sibylly z Křižanova: Předpokládáme, že vzhledem k jejímu třetímu manželovi byla pohřbena vedle žen i mužů z rodu erbu zkřížených ostrví, leč přesnou polohu raně gotických hrobek jak rodu erbu tří pruhů fundátora Bočka, tak rodu erbu zkřížených ostrví fundátora Smila, zjistit zatím nelze. Při obnově konventního kostela po husitských válkách byly zřízeny dvě tumby. V severní závěrové kapli je tumba s ostatky erbu ostrví, v jižní závěrové kapli je tumba s ostatky erbu tří pruhů. – M. ZEMEK – A. BARTUŠEK a kol., *Dějiny Žďáru nad Sázavou I*, s. 305, pozn. 74.

²¹ Boček purkrabí na Znojmě († 1255) a potomci: *Cronica domus Sarensis*, v. 477-487, s. 184-185; v. 558-560, s. 190-191; v. 748-750 a v. 761-762, s. 200-201; v. 1005-1015, s. 214-217; v. 1021-1022, s. 216-217. Smil z Lichtenburka a jeho potomci: *Cronica domus Sarensis*, v. 781-790, s. 202-203. Eufemie rozená z Křižanova: *Cronica domus Sarensis*, v. 678-699, s. 196-197; v. 716-740, s. 198-201; v. 823-847 a 870-872, s. 204-207.

²² Viz pozn. 16.

znát, protože do prostředí stavby žďárského kláštera přišel nejdříve právě v roce její smrti v roce 1252, spíše ještě o něco později.²³

Eufemie z Křižanova alias ze Zbraslavě

Eufemie, prostřední ze tří dospělého věku doživších dcer Přibyslavových, byla provdána za Bočka z rodu erbu tří pruhů, purkrabího hradu Znojmo. Žďárský klášter jí cizí věci být nemohl, protože otcovy zakladatelské snahy znát musila, ať se již na ně dívala tak nebo onak. Když pak na smrt nemocný Přibyslav žádal jejího manžela,²⁴ aby se ujal pokračování fundátorského díla a postaral se o vznik konventu, nejenom že realita kláštera prostoupila její život ještě víc než dosud, ale neměla ji opustit až do její smrti. Boček zemřel 20. prosince 1255, poměrně brzy poté, co byl položen základní kámen konventního kostela, a asi v téže době rozžehnal se se světem Jindřich ze Žitavy. Obě ženy, matka Sibyla a dcera Eufemie, ovdověly zřejmě téměř současně. Dny svého vdovství trávily doslova v sousedství konventu, kde si daly postavit dům, jež po čase věnovaly klášteru pro špitál a daly si postavit dům jiný.

Společnou domácnost oživovaly děti, jež Eufemie měla z manželství s Bočkem, dva chlapi a dvě dívky, Smil, Gerhard a Anežka. Neznáme bohužel data jejich narození a nevíme tudíž, zda to byly děti v pravém smyslu, nebo zda to byli již chlapi odrostlejší a dívka rostoucí ve slečnu. Život lidský je stále stejný, tehdy jako nyní, takže věk ať dětský, ať dorůstající, tři mladí musili domácnost obou vdov oživovat tak, jak to umí každá mladší generace. Do podrobností nelze však proniknout, každodennost naše prameny pro středověk poskytují opravdu jenom zřídka. Ještě tak nejspíše dobereme se toho, s čím lidé quasi každodenně tehdy přicházeli do styku.

Čemu se ale nebylo lze vyhnout, byly nemoci a smrt, ta si vybírala svoji daň bez ptaní. V prvním lednovém dnu roku 1262 zemřela Eufemii matka, pro mladé to byla babička Sibyla. Šest let poté stihla Eufemii rána té první krutější, v roce 1268 zemřel její starší syn Smil, patrně téměř již mladý muž, jemuž mohlo – nemajíce datum narození pouze odhadujeme – být tak osmnáct až dvacet let. A pochybujeme zároveň, že by duševní trauma matčino bylo tehdy jiné než dnes.

Nebyly však pouze pohřby, byly i svatby a křtiny. Eufemiiin druhý syn Gerhard bral si Jitku z Valtic, její dcera Anežka měla svatbu s ženichem jménem Hrut, predikát jeho však bohužel neznáme. A protože smrt nikdy neodchází příliš daleko, vrátila se také do této rodiny. Hrut, manžel Anežčin, brzy zemřel. Pro Anežku však přišel nový uchazeč jménem Vítek, predikátem ze Švábenic, z rodu erbu čtyř výstředných šípů. Vlastně to byl příbuzný, dokonce dvojnásobný. Jednak pro dvě ženy z téhož rodu tehdy přišli dva bratři, ženy však nebyly sestry, nýbrž

²³ *Cronica domus Sarensis*, v. 1089, s. 221.

²⁴ „/...byl poslán do Znojma posel/ k zeťovi tohoto pána - ten zeť se jmenoval Boček/ a byl za toho času prý purkrabím ve městě Znojmě“. - („...nuncios eius/ mittitur ad generum Botschonem nomine Znoyme/ castellanus ubi tunc dicitur ipse fuisse.“). - *Cronica domus Sarensis*, v. 281-283, s. 172-175.

jedna byla neteří (Alžběta z Křižanova) druhé, jež jí byla tetou (Anežka rodu erbu tří pruhů).

Aby to však bylo ještě spleťitější, Anežčin dědeček a Vítkův pradědeček byla jedna táž osoba, osoba, kterou dobře známe: Příbyslav z Křižanova.²⁵ Vítek s Anežkou žili na Křižanově, za jejich života tam již zřejmě byl hrad, o němž mluví mnich Jindřich.

Po Smilově smrti zůstal Eufemii ještě syn Gerhard. Psal se Gerhard z Obřan, po hradu, který s největší pravděpodobností postavil.²⁶ Měl potomky, právě tak měli potomky Vítek ze Švábenic s Anežkou i Hrabíše ze Švábenic s Alžbětou. Babička Eufemie se tak dočkala několika vnoučat. Naživu byla bezpečně ještě v roce 1277, protože svědčila tehdy listinu (bez denního data a měsíce) své dcery Anežky. Mnich Jindřich, obvykle dobře zpravený, tentokrát datum její smrti zná pouze přibližně, nežil totiž v té době v klášteře. Vyhnuv se kázni klausury, kdesi pobýval, nejspíše snad v Rakousích, a mimo klášter byl tak nejméně šestnáct let. Ke kajícímu návratu, patrně v roce 1294, jej přiměl nejspíše pokračující věk. Smrt Eufemiinu mnich Jindřich klade do prvních opatských let Jana Kaifáše, což jsou roky 1276-1281, Eufemie podle toho zemřela v rozmezí čtyřletí 1277-1281.²⁷

Alžběta z Křižanova a její první manžel Smil z Lichtenburka

Tou nejmladší Sibylinou dcerou byla Alžběta z Křižanova. V roce 1252 ji zastihujeme ještě jako svobodnou,²⁸ byť její nápadník, Smil z Lichtenburka, asi o ní uvažoval již tehdy. Neznáme však přesnější datum jejich sňatku, pouze podle několika nepřímých pramenných zmínek dá se usoudit, že to mohlo být tři až pět let před rokem 1259.

Rokem 1259 totiž začínají opatská léta (1259-1260) Jindřicha z Pomuka, jenž v areálu ještě rozestavěného konventního kostela P. Marie vysvětil kapli P. Marie, „/... /kterou založil dřív pan Smil, jenž v Brodě měl sídlo;/“ – „*quam dominus Zmilo de Brod fundaverat ante;/...*“²⁹ Povšimněme si především tohoto *ante*, jež znamená, že „před tím“, to jest nějakou dobu před jejím vysvěcením, založil Smil onu kapli P. Marie; to jest, založil ji *před* – (*ante*) rokem 1259, kdy – jak předpokládáme – byla vysvěcena. Předpoklad založen je na tom, že vysvěcení kaple zřejmě bylo opatovou prioritou, vždyť po zemřelém Bočkovi fundátorem kláštera byl Smil z Lichtenburka. Konventní chrám zdaleka nebyl dostavěn, takže obojí, jak iniciace, tak financování nejenom kaple, ale i stavby chrámu, záviselo na Smilovi z Lichtenburka.

²⁵ Všechny tyto rodinné podrobnosti zachoval mnich Jindřich.

²⁶ Obřany: Viz pozn. 34.

²⁷ 1277: Listina Anežky ze Švábenic (bez denního data a měsíce). - CDB V/2, č. 852, s. 569-570. Jan Kaifáš, opat, první období, roky 1276-1281. - *Cronica domus Sarensis*, v. 867-871, s. 206-207.

²⁸ V listině z roku 1252 (bez denního data a měsíce) jest to *domicella Elizabeth*, což znamená dívku svobodnou. Viz pozn. 36 a 37.

²⁹ *Cronica domus Sarensis*, v. 646, s. 194-195.

Manželstvím s Alžbětou z Křižanova vstoupil tak do rodiny prvního skutečného fundátora, Přibyslava z Křižanova,³⁰ ale i do rodiny jeho dědiců, to jest do rodiny Bočka purkrabího ve Znojmě, nový člověk. A protože nedlouho před tím Boček odešel na věčnost († 20. prosince 1255), via facti nastoupila Smilem z Lichtenburka třetí generace fundátorů. Tento Smil z rodu erbu zkřížených ostrví byl pánem hradu Lichtenburk v Železných horách, ale nepobýval jenom tam, často byli bychom jej zastihli také na hradu Ronovci, jak říkají datace jeho listin. Sňatek Smilův a Alžbětin mohl být záležitostí majetkovou, ale také nemusil. Alžběta sice tím, co dědila, nepatřila mezi nezámožné, ale tak velikým majetkem její podíl být nemohl; naproti tomu Smil z Lichtenburka byl v padesátých letech třináctého století co do majetku i co do postavení mezi nejpřednějšími muži v království i v markrabství, patrně by byl býval nalezl nevěstu majetkově ještě přiměřenější. Jest proto dost možné, že to nebyl tak zcela sňatek pro majetek.

Mnich Jindřich jak Alžbětu, tak její sestru Eufemii znal a mluví o nich jako o ženách sličných, totéž říká o Alžbětině neteři Anežce, Sibyla také asi nepatřila k ošklivým. Vše to dosti mluví pro to, že Alžběta byla pohledná dívka. Muži nebývají slepí, platí to dnes a platilo právě tak ve století třináctém, takže Smil nemohl být slepý. Nebylo to tak, že věděl o hezké dívce ze sousedství a objevil se ve správnou chvíli na správném místě? Nebylo to tak, že „*domicella Elizabeth*“ byla tak trochu oslněna mužem patrně o něco starším, mužem prošlým jak turnaji a rytířskými bitvami, tak úspěšnou činností hospodářskou, a to dokonce v oblasti poněkud obestřené tajemstvími a nevšedností, totiž v kutání drahých kovů?³¹

Soudíme tudíž, že přes nepochybné „sňatky z rozumu“ (nasvědčuje jim mimo jiné příbuzenská propletenost těch několika lidí, kteří se v našem příběhu pohybují) vidíme u Smila a Alžběty spíše oboustranný zájem. Nemáme-li pravdu, pak nás zavedla *Lust zum Fabulieren*. Avšak začátek vztahu spíše rozumný má konec zcela nerozmarný. V roce 1269 Smil z Lichtenburka zemřel.³²

³⁰ „*Přibyslav Žďáru první jest zakladatel,*“ - („*Hic in Sar primus est fundator Pribizlaus,*“) - *Cronica domus Sarensis*, v. 229, s. 170-171.

³¹ Místního jména hradu v podobě Lichtenburk užívá se pouze v historických textech. Dnešní jméno hradu je Lichnice, poprvé takto jako *hrad na jedné hoře, kteráž sluje Lichnice* v roce 1541 u Václava Hájka z Libočan. – A. PROFOUS – J. SVOBODA – V. ŠMILAUER, *Místní jména v Čechách II*, s. 611-612. Hradý Lichnice a Ronovec: August SEDLÁČEK, *Hradý, zámky a tvrze království Českého XII*, Praha 1900, s. 29-43; 248-250; Tomáš DURDÍK, *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*, Praha 2000², s. 331-334; Tomáš DURDÍK - Pavel BOLINA, *Středověké hradý v Čechách a na Moravě*, Praha 2001, s. 81 a rejstřík; Jaroslav TEPLÝ, *Hrad Lichnice*, In: Zpravodaj University Pardubice 6, 2000, Pardubice, č. 22, 23, 24; TÝŽ, *Obležení hradu Lichnice 1428-1429. Dnešní stav stop po obléhacím okruhu*, Husitský Tábor (v tisku), zde literatura k Lichnici, srov. Jan URBAN, *Lichtenburkové*, Praha 2003, s. 42-77. Topografický obraz této části Čáslavska a držební a těžební účasti Smilovy: České dějiny I/5, Josef V. ŠIMÁK, *Středověká kolonisace v zemích českých*, Praha 1938, s. 1205-1220.

³² Viz pozn. 42.

Boček, purkrabí na Znojmě, po otci Boček ze Zbraslavě

Boček patřil do rodu erbu tří pruhů, tudíž k rodu, ze kterého vzešel Jiří z Kunštátu a z Poděbrad. Obvyklý predikát rodu „z Kunštátu“ („de Chunstat“) přichází ovšem v pramenech až v roce 1280, ale nověji se usuzuje, a to vzhledem k odkrytým románským architektonickým prvkům na hradu Kunštátu, že rod erbu tří pruhů držel tento hrad již před polovinou století třináctého, že pozdní výskyt predikátu je spíše otázkou opoždění vzniknuvšího v listinném materiálu, nikoliv tedy pozdějšího vzniku hradu Kunštát. Druhý predikát, z Poděbrad, je záležitostí až čtrnáctého století, kdy se tento rod drzebně zachytil také na půdě Čech.

Uvažujeme-li takto o hradu Kunštát, dodávám, že není vyloučeno, že prvním opevněným sídlem rodu erbu tří pruhů v této krajině byla fortifikace Strážný na hřebenu Kojavy 2,5 km východoseverovýchodně od městečka Kunštát. Jméno fortifikace je odvozeno od jména pomístního, to jest Stráž.³³

První spolehlivě identifikovatelnou osobou rodu erbu tří pruhů je otec purkrabího Bočka, „*Gerhardus de Zbraslav*“, a to ve svědecké řadě listiny Přemysla I. z 26. srpna 1222. Mnich Jindřich sice stavbu hradu Obřany přisuzuje tomuto Gerhardovi otci a Boček u něho je vždy Bočkem z Obřan, jest to ale ze strany mnicha Jindřicha omyl. Za skutečného stavebníka hradu Obřany novější bádání pokládá sice také Gerharda, ale to jest až Gerhardův vnuk, syn Bočkův a Eufemiin. Vystupuje poprvé jako „*Gerhardus de Obersez*“ ve svědecké řadě listiny komořího Hartleba z Dubna z 21. ledna 1278.

Především na základě textu mnicha Jindřicha dává se v literatuře Bočkovi predikát z Obřan, leč Boček tohoto predikátu neužíval. Pro Přemysla II. jako pro pána zemí dunajských a alpských byl Boček, stále jsa purkrabím na Znojmě, zřejmě mužem velmi spolehlivým, proto také jej Přemysl po nějakou dobu pověřoval vladařstvím v Dolních Rakousích. Odtud je Bočkův predikát „*comes de Bernekke*“ – („*hrabě z Berneku*“) v roce 1252 a „*comes de Nidda*“ – („*hrabě z Niddy*“) v roce 1254.

Boček z rodu erbu tří pruhů měl za manželku Eufemii, dceru Přibyslava z Křižanova, místem jejich trvalejšího pobytu zřejmě býval hrad ve Znojmě. Bezpečně víme, že tam přebývali na přelomu let 1250/1251, a to od mnicha Jindřicha. Ten vypráví, jak Přibyslav na smrtelném loži (kde jinde než na Křižanově?) dal poslu spěchat do Znojma, aby přivedl purkrabího Bočka, jež chtěl osobně požádat, aby jako dědictví po něm převzal závazek, že se ujme fundace cisterckého kláštera. Boček přijel včas a Přibyslav mohl jej žádat, aby se po něm ujal zakladatelského díla, hmotně dobře připraveného, protože Bočkovi předal, a to v neraženém kovu, nikoliv v tenkých brakteátech, potřebnou sumu – čtrnáct liber zlata a sto čtyři libry stříbra.

³³ Názor byl vysloven v krátké studii Jaroslav TEPLÝ, *Neznámý hrad u Kunštátu*, Památky a příroda 15, 1990, s. 9; Miroslav PLÁČEK, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí*, Praha 2001, s. 248.

Boček byl muž činu, co umírajícímu slíbil, to také splnil. Takřka na rok a den bylo na místě, ve vesnici Žďár (nebyla v místech dnešního historického středu města Žďár nad Sázavou, nýbrž za řekou), prvních pět řeholníků, přišedších – bylo to uprostřed zimy 5. února 1252 – z cisterckého kláštera v Pomuku.³⁴

Dědictví po Přibyslavovi z Křižanova

Nové Město leží v území rozkládajícím se mezi Křižanovem na straně jihovýchodní a moravskočeskou hranicí na straně severozápadní. Prostor na sever od (pozdějšího) Nového Města ke hranici mezi Moravou a Čechami byl zájmovým územím rodu erbu zubří hlavy, o něco později písčícího se z Pernštejna,³⁵ prostor mezi (pozdějším) Novým Městem na severu a Křižanovem na jihu byl državou Přibyslava z Křižanova. Přibyslav 16. února 1251 zemřel, území či država jako dědictví po něm však zůstalo a stalo se předmětem dědictví. Kdo byli dědicové a jak vypadalo dědictví? Dědici byly následující osoby: Sibyla z Křižanova, ovdovělá manželka, jež patrně měla vdovský důchod zajištěn na několika lokalitách v tomto území. Eufemie z Křižanova, dcera vdaná za purkrabího hradu Znojmo, Bočka z rodu erbu tří pruhů. Alžběta z Křižanova, dcera dosud svobodná. Že byla svobodná, víme zcela spolehlivě, protože v níže citované listině (bez denního a měsíčního data) z roku 1252 jest jmenována jako „*slečna Alžběta*“ – („*domicella Elizabeth*“), což znamená šlechtická neprovdaná dcera, slečna.³⁶ Vdávali Alžbětu tudíž až za druhého matčina vdovství, ne-li až po jejím třetím sňatku s Jindřichem ze Žitavy.

Všechny tyto čtyři osoby vystupují v listině (bez denního a měsíčního data) z roku 1252, kterou, jako markrabě moravský a vévoda rakouský Přemysl, řečený Otakar, konfirmoval dědické nadání pro cistercký klášter Studnice Panny Marie ve Žďáře, dceřiný dům kláštera v Nepomuku. Vydavatel listiny říká: „...*protože věrný náš pan, totiž pan Boček, hrabě z Berneku, purkrabí ve Znojme a tchyně paní Sibyla, pozůstala po panu Přibyslavovi, někdy blahé paměti purkrabího na Veveří, společně se dcerami téhož zemřelého, i svými, totiž paní Eufemií, manželkou výše uvedeného Bočka, a slečnou Alžbětou, chtějíce splnit zbožný slib zemřelého*

³⁴ Listiny: 26. srpna 1222 - CDB II, č. 239, s. 232; 21. ledna 1278 - CDB V/2, č. 857, s. 575-576; listina bez denního a měsíčního data, rok 1252: „...*Nos Primizel... Cum igitur fidelis noster baro scilicet dominus Bozko comes de Berneke et burchrauius de Znoym et socrus domina Sibilia...*“ - CDB V/1, č. 259, s. 439-441. Dále srov. *Cronica domus Sarensis*, v. 276-311, s. 173-176; v. 497-509, s. 186-187. Boček purkrabí: LIBOR JAN, *Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy*, Brno 2000, s. 110 a pozn. 134. Poděbrady: A. SEDLÁČEK, *Hrady*, XII, s. 5; Kunštát, Obřany, Zbraslav: M. PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 322-327, 452-453, 720-721. Obřany: Ladislav KONEČNÝ, *Dosavadní výsledky archeologického průzkumu hradu Obřany u Brna*, *Archeologia historica* 2, 1977, s. 229-238; srov. T. DURDÍK – P. BOLINA, *Středověké hrady*, s. 101.

³⁵ Jaroslav TEPLÝ, *Pernštejnové ve třináctém a čtrnáctém století*, Pardubice 1996, s. 33-34, hesla Statek Pyšolec, Statek Zubštejn.

³⁶ Domicella = dominicella (frz. demoiselle), Mädchen, Ritterfräulein. Edwin HABEL - Friedrich GRÖBEL, *Mittelateinisches Glossar*, Paderborn 1992, s. 120.

ho... rozhodli se založit ve Žďáře dům cisterckého řádu“ – („...Nos Primizel, qui et Ottakarus Dei gracia dux Austrie et marchio Morauie ... Cun igitur... dominus Bozko comes de Bernekke et burchrauius de Znoym et socrus domina Sibilia, relicta domini Pribizlai felicis memorie quondam burchrauii de Veueri una cum filiabus eiusdem defuncti et suis uidelicet domina Eufemia, consorte prenotati domini B. et domicella Elizabeth, cupientes pium prefati defuncti complere uotum... statuerunt fundare in Zschar domum Cystercienzis Ordinis...“) „...[my],... udělujice svým souhlasem pevnou stálost jejich darování, poručili jsme zajistiti je tímto listem, pečeti a oporou svědků...“ Výše v textu listina zároveň potvrzuje, že Boček zakládanému klášteru dává některé lokality a požitky ze své vlastní držby, a to [farní] kostel sv. Jana Křtitele ve Velké Bíteši, dále ve pěti vyjmenovaných lokalitách dávku jedné třetiny vína, dále ze tří dalších vyjmenovaných lokalit desátek.

Vedle této donace Bočkovy dostává klášter citovanou listinou ještě donaci další, a to společnou, ode všech čtyř jmenovaných. Jest to celkem pět lokalit. Dvě z nich – Novošice a Hrušovany – jsou na Brněnsku, zbývající tři – Dobrá Voda, Jámy a Žďár – jsou v námi sledovaném území, směřujícím od Křižanova k severozápadu, to jest v území před nedávnem ještě drženém Přibyslavem z Křižanova. Tudíž část z toho jest donací z rukou dědiček, Sibyl, Eufemie a Alžběty, soudíme-li správně, jsou to Dobrá Voda, Jámy a Žďár.³⁷

Klášter

Držba kláštera sice zatím není ohromující, ale také ne nepatrná, vždyť konvent koncem roku 1252 hmotně sotva existuje.³⁸ Dědictvím vznikají tak v državě kdysi Přibyslavově – to jest mezi Křižanovem a (budoucím) Novým Městem – tři držební podíly. Jeden podíl má vdova Sibyla, jeden podíl má její dcera Eufemie spolu s Bočkem, jeden podíl má druhá dcera Alžběta. Nejsou tyto podíly ovšem – a to je pro porozumění držbě půdy ve stoletích třináctém a čtrnáctém důležité – kompaktními územními celky ve smyslu „moje zahrada“, „moje (souvislé) polnosti“, či dokonce tento či onen „malý stát“; jednotlivé osady takového podílu, takového držebního celku, navzájem namnoze ani nesousedí, spíše naopak.

Dědický podíl Alžběty z Křižanova

Jako dědický podíl se poměrně nejzřetelněji jeví podíl, spíše ovšem jest to pouze jeho část, jímž disponovali Alžběta z Křižanova a její manžel Smil z Lich-

³⁷ 1252: CDB V/1, č. 259, s. 439-441.

³⁸ Prvních pět řeholníků z cisterckého kláštera v Nepomuku dorazilo do vesnice Žďár 5. února 1252. Základní kámen konventního kostela byl položen a vysvěcen 3. května 1253. Za potvrzení právní existence konventu lze mít vydání citované listiny markraběte Přemysla, hmotná jeho existence vznikla příchodem řeholníků, komunity (koncem roku 1252 jich zřejmě bylo již více než oněch pět původních), která bydlila tak, že „před branou kláštera tehdy byl nevelký dvorec a mniši/bydlili v něm, než místnosti lepší jim zřízeny byly.“ - („Ante fores claustris fuerat tunc villula parva, illic degebant, donec loca grata pararent.“) - *Cronica domus Sarensis*, v. 358-410, s. 177-181; v. 497-509, s. 186-187.

tenburka. Vyčteme tuto část z listin vydávaných v letech 1262-1269, jimiž Smil z Lichtenburka Žďárskému klášteru svěřil celkem čtyři lokality. Byly to: 1262 Bobrůvka („*Cappilbobrowa*“); 1264 Slavkovice („*Slaucowitz*“); 1269 Jiříkovice a Radňovice („*Jursichowicz et Radnowiz*“).³⁹ Že jde o držbu Alžbětinu a tudíž o její dědický podíl, říká listinný text, citujme tedy alespoň jeden z nich: 1262, 14. Aprilis, „... podle souhlasu a vůle manželky naší Alžběty ... ves řečenou Bobrůvka, kterou ze svobodného dílu řečené manželky držíme, klášteru řečenému Žďár, Cistercijského řádu, Pražské diecese... odevzdáváme...“ – („... de consensu et voluntate uxoris nostre Elizabet... villam dictam Cappilbobrowe, quam dicte uxoris nostre de parte libere possedimus, claustrum dicto Sar, Cisterciensis ordinis, Pragensis diocesis... contulimus...“).

V případě těchto vesnic listiny nejsou jediným pramenem, protože donaci Bobrůvky a Slavkovic zmiňuje mnich Jindřich. Nedatuje ji sice přesně rokem, ale obsahově je shodná s listinou.

V námi citované edici *Cronica domus Sarensis*, lépe řečeno v překladu originálu v námi citované edici, jest však přehmat, jež třeba korigovat: „/...Smil..., muž vzorný,/ Horní Bobrovou k tomu a Slavkovice dal Žďáru.“ – („/ ...Zmilo venerandus/ ... /Iste Kapelboborow et Slauckwicz contulit in Sar./“).⁴⁰ Přehmat je v tom, že lokalita *Kapelboborow* (originál) není Horní Bobrová (tak v překladu), nýbrž Bobrůvka; Horní Bobrová a Bobrůvka jsou dvě rozdílné lokality. Ve středověké latině listin i mnicha Jindřicha jmenuje se Bobrůvka „*Cappilbobrowe*“ / „*Cappilbobrowa*“, respektive u mnicha Jindřicha „*Kapelboborow*“, kdežto „*Horní Bobrová*“ je (1338) „*Bobrauia Superior*“. Jiná otázka ovšem je, proč, jak, či dokonce kým byl latinský ekvivalent „*Cappilbobrowe*“ / „*Cappilbobrowa*“ českého místního jména v deminutivní podobě vytvořen.⁴¹

³⁹ 1262: Bobrůvka (*Cappilbobrowa*) - CDB V/1, č. 320, s. 478-479; 1264: Slavkovice (*Slaucowitz*) - CDB V/1, č. 427, s. 634; 1269: Jiříkovice a Radňovice (*Jursichowicz et Radnowiz*) - CDB V/2, č. 578, s. 159-160.

⁴⁰ *Cronica domus Sarensis*, v. 787, s. 202-203.

⁴¹ Zcela jasný důkaz toho, že místní jméno Bobrůvka má latinský ekvivalent *Cappilbobrowa*, podává listina ze 3. dubna 1393, vydaná Jaroslavem, opatem kláštera v Zábrdovicích, adresovaná Janovi, plebánovi v Bobrůvce slovy: „...Janko v Bobrůvce jinak v *Cappilbobrové*...“ – („...Janko in *Bobrowka alias in Kapylbobra*...“). - CDM XII, č. 132, s. 113.

Co však znamená v latinské podobě tohoto místního jména, jež je složeninou, ona komponenta *cap-pil-*? Pokusíme se o výklad tohoto místního jména, a to u vědomí, že jest to první pokus o etymologii, ale také u vědomí, že výklad nebude jednoznačný.

Je zde česká podoba Bobrůvka (pramenně po prvé 1390): *Bobrowka* - ZDB I, 701, s. 189; jakož i latinská podoba - 1262: *Cappilbobrowa* (Smil z Lichtenburku) a varianty - cca 1300: *Kapelboborow* (mnich Jindřich); 1393: *Bobrowka alias Kapylbobra* (opat Jaroslav). Česká podoba je jasná, Bobrůvka je Malá Bobrová, kdežto podoba latinská je poněkud záhadná. Latinské „*capillatus*“ znamená vlasatý, zarostlý, chlupatý. Myslíme-li poeticky, nabízí se překlad „*capillus*“ = *kadeř, vous, též dlouhý zvlněný vlas*; také metaforický obrat *hiems cana capillos* - (*zima se sněhobílými vlasy*) - Publius Ovidius Naso. V takovémto pojetí dostane český ekvivalent pro místní jméno Bobrůvka nejspíše značně poetickou podobu * *Ojíněná Bobrová*. Lze ji pokládat za přehnanou, zejména tehdy, pokud neznáme zimu na Vysočině. Ta ale dovede vykouzlit ledacos, včetně stromů ojíněných jako v pohádce. Přijmeme-li tento poetický výklad, připišme jej včetně sčtlosti

Smil z Lichtenburka zemřel v roce 1269. Alžběta se zřejmě brzy po Smilově smrti vdala po druhé, vzal si ji Hrabiše ze Švábenic z rodu erbu čtyř výstředných střel, jenž v letech 1283 a 1286 ve svědeckých řadách listin vystupuje jako Hrabiše z Bobrové. Ale nebyl Hrabiše jenom zemánek ledajaký. Na okázalém sněmu v Brně, konaném za účasti Václava II. v Brně po válečné výpravě na Moravu s cílem pacifikovat některé šlechtice, přivěsil k listině Gerharda z Obřan z 20. února 1286,

v Ovidiovi nejspíše buď některému ze Žďárských řeholníků, nebo možná i písaři listiny z roku 1262.

Máme však také varianty *Kapelboborow* a *Kapylbobra*. Tvary *-boborow* a *-bobra* sice jako zkomoleniny brát v úvahu nemusíme, ale tvar *Kapel-* (ve *Kapelboborow*) vyloučit nelze. Latina má slovo „*capella*“ hned ve dvou významech. V klasické latině to znamená „*kozička*“, jest to deminutivum od „*capra*“ (= „*koza*“). Ve středověké latině však slovo „*capella*“ znamená také „*kaple*“; to je kostelní stavba se zasvěcením, nikoliv ale sídlo duchovní správy a tudíž centrum parochie čili farnosti. Tudíž jest to kostel, obvykle menší, jako filiála patřící k jinému kostelu, jenž má parochii, to jest farní obvod a jest sídlem správce parochie. V Bobrůvce je gotický kostel sv. Bartoloměje, stavebně kladený do doby okolo roku 1300, jemuž stavba buď dřevěná, nebo kamenná předcházet mohla. Fara (a tím i farnost) je pramenně doložena po prvé 1393. Nelze tudíž a priori vyloučit existenci (dřevěné?) filiální kaple a teprve následné zřízení farnosti, a tudíž nelze domněnku o souvislosti původu latinské podoby *Kapelboborow* s appellaivem „*capella*“ – „*kaple*“ zcela zamítnout. Bobrůvka, kostel sv. Bartoloměje: B. SAMEK, *Umělecké památky* I, s. 75 76, heslo Bobrůvka.

Podobu místního jména *Kapelboborow* u mnicha Jindřicha lze tudíž nahlížet ve dvou variantách: První varianta: Osada s kaplí, to jest se svatyní, jež jako filiála patří k jinému farnímu kostelu. V české toponomastice se, byť sporadicky, s takovým původem místního jména setkat lze: 1257: *Caplic* = Kaplice, o. Český Krumlov; 1349: *Sanctus Marcus sive minus Caplicz* - (*Svatý Marek neboli menší Kaplice*) = dnešní Markovice, o. Chrudim – A. PROFOUS, *Místní jména* II, s. 209; III, s. 26.

Druhá varianta: Je prosaická a přízemní (to jest, stojí na pevné zemi) a souvisí se slovem „*capella*“, tentokrát ve významu „malá koza“ = „*kozička*“ v latině tedy „*capella*“. Místní jméno v podobě *Cappilbobrowa* by tudíž znamenalo * „*Kozičkov*“, což jako místní jméno pro vesnici v horách - Bobrová 495 m, Bobrůvka 530 m - není ani nepřipadné, ani nepřijatelné. Byla místní jména mnohem horší - Hloupětín, Smrdov ... L. HOSÁK – R. ŠRÁMEK, *Místní jména* I, s. 81; Josef M. PRAŽÁK - František NOVOTNÝ - Josef SEDLÁČEK, *Latinsko-český slovník*, Praha 1948¹⁶, s. 181; E. HABEL – F. GRÖBEL, *Mittelateinisches Glossar*, s. 47, vykládá slovo „*capillatus*“ jako „*geloct, von langem Haar umwallt*“.

Jest pak ještě jedna varianta pro vznik tohoto místního jména v podobě středověké latiny: Bobrůvka leží v mělké proláclině, mírně vypnuliny terénu po obou stranách cesty přicházející od Radešína mohou, při obrazotvornosti eroticky poněkud zbužněné, dát latinské podobě místního jména (a tudíž srozumitelné jenom zasvěcencům) smysl poněkud obscénní. V tomto ohledu naši předkové nebyli ani zjemnělí, ani pruderní.

Otázka, kterou variantu přijmout nejspíše, není dost dobře zodpověditelná, protože nelze dohlédnout na dno myšlení individua ani nyní, ani v minulosti. Osobně se kloním k onomu prvnímu poetickému výkladu, protože pro řeholníka, zvyklého na mírnější podnebí, mohl průběh vysočinské zimy být novým zážitkem, jež ztvárnil v podobě námi rekonstruované jako * *Ojíněná Bobrová*. (I mnich Jindřich říká, že mnozí řeholníci odešli z kláštera kvůli drsnému klimatu.) Lze však zasvěceným zabránit doprovodnému významu s příděchem dotčeným v závěru výkladu?

jíž Gerhard slibuje zachovávat zemský mír, spolu s jinými moravskými šlechtici, svoji pečeť také pan „*Hrabissio de Bobrowa*“.

Hrabiše a Alžběta zemřeli kratičce po sobě v roce 1296, jak zaznamenává mnich Jindřich. Ten ale patrně na Hrabiše nedržel, odbyv jeho smrt dvěma slovy, zato Alžbětin odchod doprovodil epitafem, jakých v literárních dílech mnoho nebývá a jaké se vtesávají: „*Ducissa obiit.*“ – („*Zemřela kněžna.*“) Ctil ji zřejmě nesmírně.⁴²

Psal-li se Hrabiše po Bobrové, pak žili manželé na hradu Bobrová nad Dolní Bobrovou, hradu zjevně patřícím k pozůstatkům onoho dědického podílu Alžbětina po Přibyslavovi z Křižanova. Které však lokality k tomuto hradu hleděly – kromě Horní Bobrové – s plnou určitostí povědět nelze. Pokud jde o počet, ana-

⁴² Rod predikátu ze Švábenic měl jako erbovní znamení v černém štítu čtyři zlaté rozletité střely (též střelový kříž). Teritoriální původ rodu je nejasný, někteří kladou jej na Čáslavsko, též na Litomyšlsko. Ve třináctém století jest to významný rod z Moravy, brzy však ustupující do pozadí. (Čáslavsko: Josef V. ŠIMÁK, *Kronika československá I/2*, Praha 1924, s. 324; Litomyšlsko: Zdeněk NEJEDLÝ, *Dějiny města Litomyšle a okolí I*, Litomyšl 1903, s. 356-358; „...Potomci byli hlavně na Moravě.“ - August SEDLÁČEK, *Českomoravská heraldika II*, Praha 1925, s. 41; „...Moravského patrně původu“ - České dějiny I/3, Václav NOVOTNÝ, *Rozmach české moci*, Praha 1937, s. 447.)

Hrabiše ze Švábenic přichází v listinách poprvé v roce 1255. Potom vystupuje, nikoliv sice jako veřejný činitel významu prvořadého, především ve svědeckých řadách listin do roku 1295, umírá v roce 1296. Jeho sídlem byla Bobrová, nevíme ovšem, zda trvale, ale predikát „z Bobrové“ má ve dvou listinách z let osmdesátých; lze tudíž soudit, že hrad Bobrová byl jeho sídlem alespoň v této době: 1283: CDM IV, č. 225, s. 282; 1286: CDM IV, č. 238, s. 310, *ACĀ Facsimilia I*, list 27, Praha 1978, pečeť č. 8. *Cronica domus Sarensis*, v. 788-790, s. 202-203; v. 1019-1021 a 1024, s. 216-217; v. 1028-1030, s. 216-217; v. 1024, s. 216-217.

Z manželství s Alžbětou byli synové Jiljí, Všebor, Mikuláš – Z. NEJEDLÝ, *Dějiny*, s. 358. Sourozenci Hrabišovi: Všebor listinně poprvé 1255: - CDB V/1, č. 62, pag. 123-124; Vítek listinně poprvé 1260 - CDB V/1, č. 216, pag. 336-337, 1255: Jejich otcem byl Jiljí ze Švábenic; Jiljí, obvykle ale Idik < Egidius - CDB V/1, č. 62, s. 123-124.

Hrad Bobrová: Rulový hřeben nad Lučním potokem vrcholí u jihovýchodního cípu Dolní Bobrové kótou 565 m Valy, jež nese nevelké pozůstatky hradu Bobrová. Val tvaru obdélníku se zaoblenými rohy obklopuje akropoli, oddělenou od valu příkopem, vnější příkop je před valem. Stopy kamenné zástavby zmizely z povrchu beze zbytku, většinu, patrně na štěrk, spotřebovaly silnice stavěné v devatenáctém století. Díl devastace padá možná i na vrub hledačů pokladů.

Jsou zříceniny hradů, opuštěných zhruba ve stejné době jako Bobrová, to jest v první polovině patnáctého století, ale co do stop vnitřního rozdělení jsou tyto zříceniny dosud čitelné, někdy se zdívem více či méně stojícím (ku př. Aueršperk, Velešov, Strádov atd.). Areál hradu Bobrová naproti tomu nejen že je nečitelný, ale je zcela beze stop zdíva či alespoň kamenného materiálu. Jediný autorovi známý uchovaný stavební článek z hradiště Bobrové je část ostění, tesaného do románského oblouku. Hrad Bobrová: Jaroslav TEPLÝ, *Hrady, hrádky a tvrze na Bystřicku. Doplnky k dílu Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezku (I) - Jižní Morava - pro region Bystřice nad Pernštejnem*, Vlastivědný věstník moravský 42, 1990, s. 251-259, heslo Bobrová hrad; Miroslav PLAČEK, *Hrady a zámky na Moravě a ve Slezsku*, Praha 1996, s. 29; TÝŽ, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 105.

Zemský mír na Moravě: České dějiny II/1, Josef ŠUSTA, *Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví*, Praha 1935, s. 355-356; Predikáty: TÝŽ, *Poslední Přemyslovci a jejich dědictví*, Praha 1917¹, s. 153 n.; 1926², s. 157 n.; 2001³ (reprint), s. 157 n.

logicky s jinými statky mohly to kromě poplužního dvora býti dvě až čtyři lokality.⁴³

Dědický podíl Eufemie z Křižanova

Zkoumáme-li již tak důkladně prostor severozápadně od Křižanova, dojde pro úplnost, *že expressis verbis* prameny neříkají, ze kterého ze tří dědických podílů pocházely lokality, jmenované v listině markraběte Přemysla z roku 1252,⁴⁴ totiž Žďár, Jámy a Dobrá Voda; nicméně logika věci, to jest rozložení lokality držby, vede k předpokladu, že je to část podílu Eufemie z Křižanova, tudíž držba, s níž se souhlasem Eufemie mohl disponovat purkrabí Boček.

Dostali jsme se tak k meritu studie, totiž ke vzniku statku Nové Město; snad lépe řečeno: k tomu, co o vzniku statku Nové Město víme. Prostor, budoucí statek Nové Město, drží od smrti Přibyslava z Křižanova v roce 1251 Eufemie z Křižanova spolu s manželem Bočkem. Jeho správa podílu ovšem byla krátká, protože 20. prosince 1255 zemřel. Jeho tělesná schránka spočinula v dosud nedostavěném konventním kostele P. Marie a sv. Mikuláše.⁴⁵ Jak víme již z předchozího, podíl Eufemiin byl částí držby původně Přibyslava z Křižanova. Tato Přibyslavova držba jeví se nám jako jakýsi široký pruh směrem jihoseverním, a to od Křižanova až do prostoru, v němž – pramenně jest to poprvé v rocích 1267 a 1293 – začíná se rýsovat budoucí lokalita a budoucí statek pod dvěma místními jmény: Jsou to jména „*Botzkenowe*“ a „*Noua Civitas*“, pokrývají zřejmě nynější Nové Město na Moravě.

Prameny zachycují pouze některé lokality celého tohoto podílu. Nejprve Křižanov. Po Přibyslavovi zdědila jej jeho dcera Eufemie, od níž jej její dcera Anežka dostala jako věno. V prvním manželství byla Anežka provdána za Hruta (jehož rod blíže neznáme), ve druhém manželství za Vítka ze Švábenic, bratra Hrabíše ze Švábenic čili Hrabíše z Bobrové. V letech 1277, 1287 a 1293 vydala Anežka tři listiny. První týká se vsi Těšan, dědictví po Bočkovi, dala tuto ves Žďárskému klášteru. V dalších dvou listinách činila dispozice pro Křižanov. Polovinu Kři-

⁴³ Pokusíme-li se přece jenom o quasi určení alespoň části dědického podílu Alžbětina, vyjdeme ze zjištění, že újezdy („*circuitus*“), a tudíž vůbec držba tohoto rozhraní raného a vrcholného středověku bývaly hraničeny vodotečemi, cestami a pevnými terénními body. Platilo-li by to pro výsluhu či državu Přibyslavovu, byla by její severovýchodní hranicí alespoň v části svého toku říčka Bobrůvka. Možné lokality Alžbětina podílu by potom mohly být: hrad Bobrová s případným zaniklým poplužním dvorem, z vesnic nejspíše Bohdalec, Rečice, zaniklý Mankov (pomístní jméno „Na Maňkovech“ severně od Bohdalce), zaniklá Lhotka (mezi Mirošovem a Strážkem). Zkoumání by však vyžadovalo speciální studii. Hraničení újezdů: Jaroslav TEPLÝ, *Příspěvek k problematice okrsku zvaného v listinných pramenech „circuitus“*, Východočeský sborník historický 6, 1997, s. 9-32. Zaniklá Lhotka: TÝŽ, *Hrady, hrádky a tvrze na Bystřicku*, s. 251-259, heslo Lhotka tvrz.

⁴⁴ Viz pozn. 37.

⁴⁵ Boček z rodu erbu tří pruhů, purkrabí na Znojmě: Jeho smrt zaznamenává mnich Jindřich ročním datem - *Cronica domus Sarensis*, v. 867-872, s. 206-207; denní datum jeho smrti – „*in vigilia sancti Thomae*“ - („v předvečer svátku svatého Tomáše“) - zachycuje *Cronica domus Sarensis minor*, ed. Metoděj ZEMEK, Žďár nad Sázavou 1969, s. 34-35.

žanova dostal Žďárský klášter, druhou polovinu dědil po Anežčině smrti v roce 1296 její druhý manžel, Vítek ze Švábenic; rozdělení na dvojí držbu lze na půdorysu Křižanova rozpoznat dodnes.⁴⁶

K podílu Eufemiinu patřila dále Radešinská Svratka. K roku 1291 – opět jest informátorem mnich Jindřich – držel polovinu této lokality Žďárský klášter, nejspíše dědictvím po Eufemii; Bočkův a Eufemiin syn, Gerhard z Obřan, věnoval klášteru ještě před rokem 1291 svoji druhou polovinu.⁴⁷

Také část Bobrové, a to potomní Bobrovou Dolní, můžeme dosti spolehlivě pokládat za část podílu, jež po Přibyslavovi z Křižanova měla Eufemie a poté její synové, jež měla s Bočkem, byli to Smil († 1268) a Gerhard († 1291). Ono „dosti spolehlivě“ znamená, že tak usuzujeme na základě pečeti Dolní Bobrové z počátku patnáctého století, v jejímž pečetním poli je štít se dvěma břevny; uspořádání heraldických figur je tudíž blízké erbů rodu tří pruhů.⁴⁸ Domníváme se, že městečko převzalo erb vrchnosti.

První pramenné zprávy o lokalitě Nové Město

Pramenně objevuje se Nové Město po prvé v listině ze 3. října 1267, vydané olomouckým biskupem Brunem, jež týká se placení desátků Žďárskému klášteru, a to nejenom pro osady postoupené klášteru fundátory (byli to Přibyslav z Křižanova, dále purkrabí na Znojmě Boček z rodu erbů tří pruhů, dále Smil z Lichtenburka), ale i pro osady další, „...*totiž pro obvody Bobrová, Žďár a Bočkenove...*“

⁴⁶ Listiny Anežky ze Švábenic: 1277: CDB V/2, č. 852, s. 569-570; 1287: CDM IV, č. 252, s. 329; RBM II, č. 1404, s. 603; 1293: CDM IV, č. 322, s. 410; RBM II, č. 1631, s. 700. K Anežčiným listinám J. ŠEBÁNEK – S. DUŠKOVÁ, *Česká listina*, s. 193-195. Vítek ze Švábenic, druhý manžel Anežky z rodu erbů tří pruhů byl synem Jiljího ze Švábenic a Markéty z Jablonného. Protože Markéta z Jablonného byla dcerou Zdislavy z Křižanova, byl Přibyslav z Křižanova pradědem Vítky ze Švábenic a jeho bratra Hrabiše z Bobrové. Viz pozn. 42.

⁴⁷ *Cronica domus Sarensis*, v. 927-934, s. 210-213.

⁴⁸ Bobrová: Jako osada, dokonce s obvodem řečeným „*circuitus*“, přichází Bobrová poprvé v listině olomouckého biskupa Brunona ze 3. října 1267. V roce 1338 se pramenně poprvé objevují osady dvě, Bobrová Horní a Bobrová Dolní - (*de Superiori Bobrauia, in Bobrauia Inferiori*). Od roku 1950 je Bobrová jednou obcí se dvěma místními částmi.

K užití appellationa „*circuitus*“ ve shora citované listině: J. TEPLÝ, *Příspěvek*, s. 29; Jindřich ŠILHAN, *Domnělá falsa Žďárského kláštera*, *Vlastivědný věstník moravský* 25, 1973, s. 126-134, soudí, že slovo „*circuitus*“ v citované listině má význam „farní obvod“. Neznáme zatím analogii z jiných listin, ale zdá se, že tento názor a priori odmítnout nelze.

Horní a Dolní Bobrová nebyly odlišovány pouze díky terénu, ale především díky příslušnosti k různým statkům. – L. HOSÁK – R. ŠRÁMEK, *Místní jména I*, s. 30-31.

Znaky Horní a Dolní Bobrové: Ivan ŠTARHA - Jan PETRLÍK, *Okres Žďár nad Sázavou*, hesla *Horní Bobrová a Dolní Bobrová*, in: Jaroslav DRÍMAL - Ivan ŠTARHA, *Znaky a pečeti jihomoravských měst a městeček*, Brno 1979, s. 382-383, vyobrazení s. 481; Z. KALISTA, *Blahoslavená Zdislava*, příloha č. 8 za s. 128. Zde to jest vyobrazení erbů tří pruhů v Bočkově bibli; heraldické figury jsou ve štítě uspořádány stejně jako ve znaku Dolní Bobrové, pořadí tinktur je však jiné.

(„...videlicet per circuitum de Boberowe, de Saar et de Botzkenowe...“).⁴⁹ V dosavadní literatuře se (více méně mlčky) předpokládá, že toto v listině jmenované „Botzkenowe“ či „Botzkenowa“ jest místním jménem označujícím tutéž lokalitu, kterou o něco později označuje místní jméno „Civitas Noua“, přicházející po dalším čtvrtstoletí, a to v listině ze 14. června 1293, vydané Václavem II. pro Žďárský klášter. Král touto listinou potvrdil výsady dané klášteru Přemyslem II. v roce 1273 a rozšířil je tak, že – omeziv tím působnost zeměpanských úředníků – udělil klášteru soudní pravomoc, aby „...těž lidé zdržující se v obvodu (= v držbách) týchž [= řeholníků], pobývajících mezi Křižanovem, Bobrovou, Novým Městem a v okruhu již řečených městeček...“ – („...nec non homines commorantes in possessionibus ipsorum, sitis infra Crisans, Bobrow, Nouam Civitatem, et in circuitu iam dictorum oppidorum...“), byli souzeni v městečku Žďáře, ti pak, kteří patří do Čech, aby byli souzeni ve Vojnově Městci.⁵⁰

Nové Město, areál osídlení a osady

Nyní teprve můžeme se podrobněji podívat na lokalitu, krystalizující se pod místním jménem Nové Město. Středem podílu Eufemie z Křižanova a jejího manžela purkrabího Bočka měl se zřejmě stát prostor, v němž rozkládá se nynější Nové Město na Moravě, a to proto, že tímto prostorem procházely komunikace, byť to byly komunikace spíše významu místního než celozemského. Podle listinných zmínek o této lokalitě – viděli jsme, že jsou k letům 1267 a 1293 – jest třeba počítat nejméně s jednou komunikací, protože k místu přicházela a dále zase odcházela. Platí tudíž, že „...každá cesta spojovala dvě významnější místa. Není tomu tak jen v oblastech hornických, kde cesta někdy náhle končila u posledního kutiště“. Poučka ze semináře Ladislava Hosáka je prostá, ale pro studium dějin osídlení zásadní.

Vzato toponomasticky, konkretizuje se tento prostor poprvé jako místní jméno „Botzkenowe“, ozývající se v listině olomouckého biskupa Bruna ze 3. října

⁴⁹ 1267: CDB V/2, č. 516, s. 63-64. Jindřich ŠEBÁNEK - Saša DUŠKOVÁ, *Kritický komentář k Moravskému diplomatáři*, Praha 1952, s. 354-356, pokládali listinu za falsum; J. ŠILHAN, *Domnělá falsa*, s. 126-134, obhájil její pravost.

⁵⁰ 1273: První výsadu udělil Žďárskému klášteru Přemysl II., a to listinou datovanou v Brně 4. července 1273, darovav opatovi a konventu všechny pokuty na penězích, k nimž by byli poddaní kláštera kdekoliv odsouzeni. Byl to první krok k vymanění kláštera z pravomoci zeměpanských úředníků. - CDB V/2, č. 712, s. 360-361; 1293: CDM, č. 319, s. 404. Je to listina Václava II. ze 14. června 1293, rozšiřující tyto výsady a dále omezující působnost zeměpanských úředníků, protože klášteru dává soudní pravomoc ve dvou jeho držebních obvodech; obvody jsou Žďár a Vojnův Městec, do nichž spadali lidé „... pobývajících na majetcích týchž [= opata a konventu kláštera], sídlících v Křižanově, Bobrové, Novém Městě a v okruhu řečených městeček...“; dále říká listina: „...Chceme těž, aby lidé na oněch majetcích týchž [= opata a konventu kláštera], kteří hledí [= patří] v Čechách k témuž klášteru (a jsou) usedlí, v Munchperch [= ve Vojnůvě Městci], a nikoliv jinde, byli souzeni.“ - („...commorantes in possessionibus ipsorum, sitis infra Crisans, Bobrow, Nouam Civitatem, et in circuitu dictorum oppidorum... Volumus etiam... ut homines illarum possessionum ipsorum, que spectant in Boemiam apud ipsum monasterium site in Munchperch et non alias ... iudicentur“).

1267. Místní jméno, slovo „*Botzkenowe*“, jest pramen, a to jazykový, filologický a jenom stěží nelze jméno nedávat do souvislosti se jménem purkrabího Bočka. V okolí „*Botzkenowe*“ (jež jsme ovšem zatím přesněji nelokalizovali) lze předpokládat ještě jiné lokality, ať již jsou to osady existující již za života Přibyslava z Křižanova, nebo osady založené později. Tyto vyšší polohy vždy asi nebyly jen neprůchodným, lesem zarostlým územím bez obyvatel, jak se tu a tam domnívala starší literatura. Cesty vedly i těmito vyššími polohami. Není totiž myslitelné, že by Čechy s Moravou přes Vrchovinu neměly spojení. Konec konců i půdorys Nového Města a směřování jeho komunikací dává tušit jak existenci těchto komunikací, tak osídlení místa a tudíž existenci obyvatel, a to patrně již před nástupem kastelána Bočka do dědictví po Přibyslavovi z Křižanova, tedy před rokem 1251.

Donedávna mlčky převládalo mínění, že tvar „*Botzkenowe*“ je pouze starší podobou místního jména, podobou, jež časem v listinných pramenech převládla jako „*Noua Civitas*“. Nejnovější bádání – patrně správně – chce podobu „*Botzkenowe*“ vidět sice jako osadu v městském areálu Nového Města nynějšího, nicméně nikoliv ale v jeho centru, v náměstí, to jest v náměstí Vratislava z Pernštejna, nýbrž o něco severněji v okolí hřbitovního kostela, zasvěceného Nanebevzetí P. Marie.⁵¹ Vlastní náměstí je jižněji odtud; obdélné tržiště, kopírující severojižní komunikaci, tržiště zřejmě původu lokovaného, takže nejspíše v tomto prostoru lze vidět onu „*Nouam Civitatem*“ z listiny Václava II. ze 14. června 1293.⁵² Menší, níže položené trojúhelníkové tržiště, náměstí Palackého, je jižním cípem onoho obdélného tržiště, patrně později zde zčásti zastavěného. V tomto prostoru je křižovatka poledníkových a rovnoběžkových komunikací, polohou zdá se zde být nejstarší osídlení v této části areálu Nového Města. Místní tradice to potvrzuje.⁵³

Nevíme ovšem, kolik lokalit je skryto pod místními jmény „*Botzkenowe*“ a „*Noua Civitas*“, nevíme, zda je to osada jedna, či zda je to osad víc v podobě statku, což je pravděpodobnější. Jednak musíme nějaké osídlení, byť asi řídké, v krajině předpokládat již před smrtí Přibyslava z Křižanova, jednak musíme též předpokládat, že jak kastelán Boček, tak Smil z Lichtenburka iniciovali ve zděděném prostoru vznik dalších osad. „*Botzkenowe*“ pak mohlo stejně tak dobře patřit

⁵¹ B. SAMEK, *Umělecké památky II*, s. 688-689.

⁵² Ve výkladech o Novém Městě na Moravě opírám se zčásti o mínění, jež vyslovil B. SAMEK, *Umělecké památky II*, s. 688-694; zčásti též o výsledky vlastního průzkumu. Ten se týká zejména erbu zubří hlavy v domě č. 97, jenž v literatuře není ani znám, ani popsán, jakož i úvah nad výsledky průzkumu středověkých cest, bádání o osídlení, půdorysy lokalit etc., vše v souvislosti s bádáním o středověké půdní držbě. Nicméně myšlenka zásadní, že *Botzkenowe* a *Noua Civitas* jsou dvě osady, že první osadu lze hledat u kostela Nanebevzetí P. Marie, patří Bohumilu Samkovi.

⁵³ Emil CIGÁNEK, *Průvodce po Žďárských horách*, Nové Město na Moravě 1907, s. 14, pozn. 2, kde cituje publikaci P. J. KOPŘIVA, *Geschichte der Stadtgemeinde Neustadt in Mähren*; tento cíp města je v ní pokládán za místo nejstaršího osídlení v Novém Městě na Moravě. V naší době totéž říká Mgr. Vladimír Kaláb ze Státního Okresního archivu v Pardubicích, rodák z Nového Města na Moravě: „V místní tradici v Novém Městě na Moravě se za nejstarší část města pokládá prostor Palackého náměstí a k němu přiléhajících domů v ulicích Žďárské a Bobrovské (= Sekaninově).“

jak k osídlení novějšímu, tak ke staršímu, v tomto případě ovšem s novým jménem. Nebyl by to ani první ani poslední případ nepůvodního místního jména.

Podstatné však je, že v ekonomickém smyslu těch několik osad tvořilo statek. Již samotnému místnímu jménu „*Noua Civitas*“ z listiny Václava II. z roku 1293 je imanentním obsahem tržiště, a tudíž tržní středisko nějakého obvodu, protože statek předpokládá obvod a obvod předpokládá osady; vzato ekonomicky, bylo to pro tržiště zákaznické zázemí. Vše to není pouhý pravděpodobný předpoklad, nýbrž mluva pramenů, již jednou citovaných: Jest to listina ze 3. října 1267, vydaná olomouckým biskupem Brunem, týkající se placení desátků Žďárskému klášteru, a to nejenom pro osady klášteru postoupené fundátory, ale i pro osady další, „...*totiž pro obvody Bobrová, Žďár a Bočkenove*...“ – („...*videlicet per circuitum de Boberowe, de Saar et de Botzkenowe*...“).⁵⁴

Sídlo v Novém Městě

Centrum hospodářské předpokládá však také centrum sídelní, administrativní a branné, patrně opevněné – jsme ve středověku – ať již to byl hrad, hrádek, tvrz, či alespoň důkladně ohrazený dvorec. V našich sídelních poměrech by středověký statek bez takového stavebního zařízení byl vskutku neobvyklý, leč ale, v Novém Městě výraznější stopy předhusitského sídla ani v městské zástavbě, ani v bližším či v širším okolí nejsou. Tato skutečnost, neexistence stop sídla, protiče však mluvě listiny z 31. ledna 1412, v níž jako rozhodčí jsou jmenováni Vilém z Pernštejna a „*probošt kroměřížský Čeněk z Lipé seděním na Novém Městě*“.⁵⁵

V Novém Městě tudíž v roce 1412 sídlo bylo, ať již jakkoliv skromné a skromné, ať již bylo staršího původu, nebo to byla sotva několik měsíců před tím dokončená novostavba. Právem se tudíž můžeme ptát: Jestliže v „*Noua Civitas*“ bylo sídlo, ať neopevněné, nebo opevněné, kde bylo? Bylo mimo areál (dnešního vnitřního) města, nebo zmizelo v pozdější městské zástavbě?

Za dnešního stavu poznání lze v Novém Městě na Moravě uvažovat o třech možných místech takovéto stavby povahy sídelní:

- a) Na místě areálu nynějšího zámku.
- b) Na místě budovy nynějšího gymnasia.
- c) Na místě domu č. 97 na Sekaninově náměstí.

a) Zámek. Původně renesanční, později zbarokovaný a posléze pseudoklasicistní zámek je situován v severovýchodním cípu obdélníkového tržiště. Po nějakou dobu se předpokládalo, že do zdiva zámku bylo pojato zdivo středověké tvrze, případně zněla formulace tak, že „zámek stojí na místě středověké tvrze (či „záměčku“), postavené snad Jindřichem z Lipé, či některým z jeho potomků“. Nejnovější názory však gotický původ příslušné části zdiva zámku (ono „zdivo středověké tvrze pojaté do zdiva zámku“) zcela zpochybňují.⁵⁶

⁵⁴ Viz pozn. 49.

⁵⁵ 1412, 31. ledna: AČ IX, č. 2, s. 372.

⁵⁶ J. F. SVOBODA, *Novoměstský okres*, s. 52; L. HOSÁK – M. ZEMEK, *Hrady*, I, s. 174-175; Jan SEDLÁK - Lubomír KONEČNÝ, *Významné památky okresu Žďár nad Sázavou*, Brno - Žďár nad

b) Místo budovy dnešního gymnasia. Toto místo je výškovou dominantou lokality, proto o něm uvažujeme.

c) Dům č. 97. Pokud se prokáže, že zámek na náměstí nástupcem tvrze nebyl, připadal by v úvahu jako sídlo či alespoň jako místo sídla dům č. 97. Sklep tohoto rozlehlého domu opírá se o skalnaté podloží a je klenut křížovou klenbou. V přízemí domu je křížově klenutá síň na centrálním sloupu, nesoucím ve směru ke vchodu štít s erbovním znamením zubří hlavy s houžví v chřípí. Kamenické provedení štítu i erbovního znamení je rustikální, ať neřekneme neumělé, připomínajíc způsobem svého provedení reliéf erbovní pověsti rodu erbu zubří hlavy, umístěný nad druhou branou hradu Helfštejna. Dva prvky, jednak tordované vyžlabení sloupu, jednak štít, tvarem mezi gotikou a renesancí, zdají se svědčit jak na dobu, tak i na osobu spořivého Viléma z Pernštejna, jenž statek Nové Město převzal od rodu erbu zkřížených ostrví v roce 1496. Jaká je pravděpodobná příčina umístění erbu, to jest štítu s erbovním znamením zubří hlavy s houžví v chřípí v domě č. 97?

Pernštejnové označovali svá sídla a sídla svých úředníků buď reliéfem erbovní pověsti, nebo také pouze svým erbem. Aniž je k dispozici stavebně historický průzkum domu č. 97, lze analogicky erb na centrálním sloupu v přízemí mít za stopu toho, že dům, nynější popisné číslo 97, byl po roce 1496 sídlem správy statku Nové Město. Tím ovšem byl také místem občasných pobytů Viléma z Pernštejna. Nelze vyloučit, že tato stavba, v části svého přízemí pozdně gotická, byla zřízena – nejspíše Vilémem z Pernštejna – jako sídlo statku Nové Město, a to v místě sídla staršího, ať již by toto starší sídlo pocházelo z doby rodu erbu tří pruhů, nebo (spíše) z doby rodu erbu zkřížených ostrví. Pokud by tomu tak bylo, bylo by se bývalo pokračovalo na místě pro správu statku již jednou zvoleném, spojeném tudíž s tradicí administrativního centra. Zejména Pernštejnové tradice udržovali, zřejmě vědomě, záměrně a účelově, a také na tradice navazovali.⁵⁷

Jestliže jsem upozornili, že místní tradice v Novém Městě na Moravě klade nejstarší místo městského sídlení do prostoru dnešního Palackého náměstí, stojí popisovaný dům č. 97 přímo nad tímto trojúhelníkovým tržištěm, nad Palackého náměstím. Soudíme tudíž: jednak že místo, kde stojí dům č. 97, může být místem,

Sázavou 1982, (nestr.), heslo Nové Město na Moravě; M. PLAČEK, *Hrady*, s. 254-255; TÝŽ, *Ilustrovaná encyklopedie*. V této publikaci však autor heslo Nové Město na Moravě již neuvádí, protože své starší mínění o původu zámku z gotické tvrze korigoval, nebyl ostatně v mínění o starém původu zámecké budovy sám. Zpochybnění gotického původu části zdiva zámku v Novém Městě na Moravě viz B. SAMEK, *Umělecké památky II*, s. 688-694.

⁵⁷ Ke tradicím v rodu erbu zubří hlavy, jakož i k označování budov erbem či reliéfem erbovní pověsti Jaroslav TEPLÝ, *Pernštejnové. Příspěvek k dějinám feudálního rodu*, Časopis Národního musea, řada historická, 150, 1989 (vyšlo 1990), s. 28-42; TÝŽ, *Pernštejnské reliéfy s erbovní pověstí*, in: *Heraldica viva*. Sborník z konference českých moravských a slezských heraldiků 7. - 8. června 1991 v Pardubicích, Pardubice 1992, s. 53-68, zvl. s. 58-59. Mluvíme-li v rodu erbu zubří hlavy o lpění na tradici, stojí za zmínku, že na pečeti Jimrama, kastelána na Znojmě, byl v roce 1220 stejný erb se znamením zubří hlavy s houžví v chřípí jako na díle Frebonie z Pernštejna, jejíž smrtí v roce 1646 rod erbu zubří hlavy vymřel. Ne každý český či moravský rod si do přelomu šestnáctého a sedmnáctého věku ponechal původní jednoduchý erb ze třináctého století.

kde stálo starší, sídlo z doby rodu erbu tří pruhů, nebo (spíše) z doby rodu erbu zkřížených ostrvů, jednak že dům č. 97 jest, vzhledem k uchované síni s erbem Pernštejnů, sídlem pernštejnské správy statku Nové Město.

Jindřich z Lipé

Statek Nové Město ve čtrnáctém století držel Jindřich z Lipé, po jeho smrti († 26. srpna 1329 v Brně) dědili jeho synové: Čeněk, Jindřich († 1336) Jan, Berchtold; jejich potomci drželi statek do roku 1496, kdy jej od Jindřicha z Lipé koupil Vilém z Pernštejna.⁵⁸

Co však pramenná základna nedochovala, je přímá zpráva o tom, kdy a jakým způsobem statek Nové Město Jindřich z Lipé získal. Poprvé, nadto nepřímě se o jeho panství dozvídáme až z listiny z 28. února 1322, vydané jím pro klášter Žďárský.⁵⁹ O něco mladší pramenné doklady pak uvádějí držbu Jindřichových synů a později i jejich potomků.

V listině z 28. února 1322 intuluje se Jindřich jako nástupce svých předchůdců, rodu fundátorů kláštera, z nichž výslovně jmenuje Gerharda z Obrán a jeho syna Smila, načež poukazem na svoji rodovou posloupnost prohlašuje se za dědice práv a povinností zakladatele, což znamená Smila z Lichtenburka. Jménem jej však neuvádí, zato jmény uvádí Bočkova syna Gerharda a vnuka Smila. V takto proklamované rodové posloupnosti Jindřich z Lipé nebyl sice přímým dědicem Smila z Lichtenburka, ale jeho pokrevním příbuzným byl, protože Smil z Lichtenburka a Chval, rovněž erbu zkřížených ostrvů, byli bratřenci⁶⁰ a Jindřich z Lipé byl syn Chvalův. Prameny ovšem neříkají, že by byl býval Chval nějakým způsobem participoval se Smilem na zakladatelském díle Žďárského kláštera; jest rovněž málo pravděpodobné, že by byli bývali tito dva bratřenci v rodovém nedělu, protože jenom ten by byl býval mohl znamenat přímé dědické právo Jindřicha z Lipé na to, co (po donacích Žďárskému klášteru) z držby Smila z Lichtenburka v Novém Městě a v okolí zbylo.

O skutečném zakladatelském podílení se Smila z Lichtenburka na vzniku Žďárského kláštera měl sice náš zpravodaj, mnich Jindřich, jisté pochybnosti, protože s ním jako s fundátorem vlastně nepočítá, nicméně Smil k fundátorům a ochráncům kláštera patřil. Již uložení jeho tělesných pozůstatků do krypty konventního kostela bylo více než symbolické a umlčovalo pochybnosti. V každém případě byl donátorem čtyř lokalit (1262: Bobrůvka – *Cappilbobrowa*); 1264: Slavkovice – *Slaucowitz*; 1269: Jiříkovice a Radňovice – *Jursichowicz et Rad-*

⁵⁸ Viz pozn. 65.

⁵⁹ 1322, 28. únor: CDM VI, č. 200, s. 151-152. Na tuto listinu, jež mu je dokladem převodu dědických práv a povinností fundátora klášterního díla, upozorňuje Václav VANĚČEK, *Základy právního postavení klášterů a klášterního velkostatku ve starém českém státě 12. - 15. století I - III*, Praha 1933-1939, zde I, s. 50.

⁶⁰ Sčk (= August SEDLÁČEK), in: *Ottův slovník naučný* XVI, Praha 1900, s. 68-69, heslo z Lipé; TÝŽ, *Hrady*, XIV, Praha 1923, s. 242; L. HOSÁK – M. ZEMEK, *Hrady* I, s. 174-175; III, s. 562-564; VI, s. 626-627, kde rozrody větve z Lipé.

nowiz) a dalších požitků, jeho synové Rajmund a Oldřich dali klášteru Počátky se stříbrným dolem.⁶¹

Pokrevním příbuzným Smila z Lichtenburka ovšem Jindřich z Lipé byl zcela nepochybně, byť ne přímým, nadto toto pokrevenství bylo zpevněno dalšími sňatkovými svazky: Smil z Lichtenburka měl za manželku Alžbětu z Křižanova a jeho otec Jindřich ze Žitavy byl třetím manželem Alžbětiny matky, Sibylly z Křižanova. Alžběta z Křižanova, manželka Smila z Lichtenburka, a Eufemie z Křižanova, manželka purkrabího Bočka, byly sestry; tím Jindřich z Lipé erbu zkřížených ostrví byl – přes Eufemii provdanou za Bočka – s rodem erbu tří pruhů (tudíž s nepochybným fundátorem Bočkem) spřízněn. Příbuzenství bylo to blízké, nebylo to ovšem pokrevenství.

Ve zmíněné listině z 28. února 1322 je tento rozdíl diferencován terminologicky zcela přesně, protože Jindřich z Lipé jako vydavatel listiny rozlišuje v záležitosti fundace konventu pojmy „předchůdci“ a „genetiční předkové“ – (*predecessores a progenitores*): „...Kláster ve Žďáře... předchůdci našimi, totiž pány z Obřan založený...“ – („*Monasterium in Sar...per predecessores nostros, dominos videlicet de Oberses fundatum...*“).

Jak už to v životě bývá, cestu k novoměstskému statku (a také k mnohem většímu a výnosnějšímu Moravskému Krumlovu) otevřela Jindřichovi z Lipé náhoda, za níž stála smrt. Již shora bylo zmíněno, že v roce 1312 zemřel jeho příbuzný, Smil z Obřan, vnuk purkrabího Bočka, a to bez mužských potomků. Vymřela tak jedna větev rodu erbu tří pruhů a její statky – tudíž také statek Nové Město – staly se statky odumřelými.

Odumřelý statek v zásadě připadal královské koruně. Král však odumřelý statek mohl dáti odměnou za služby, mohl jej dáti tomu, kdo si jej vyprosil, také – v souladu s rozhodnutím soudu – mohl odumřelý statek připadnouti tomu uchazeči, jenž ve sporném jednání obstál. V záležitostech odúmrtí byl způsobilý a příslušný soud dvorský.⁶²

Nevíme, jaké nároky na statek odumřelý po Smilovi z Obřan Jindřich z Lipé uplatňoval, nevíme, zda z titulu spříznění, nebo z titulu dědění fundátorství.⁶³

⁶¹ Počátky: Synové Smila z Lichtenburka Rajmund a Oldřich listinou z 21. prosince 1303 dali klášteru Žďárskému ves Počátky (u Chotěboře) a další desátky. - CDM V, č. 159, s. 167.

⁶² Josef EMLER, *Úvod*, in: *Desky dvorské Království českého I*, ed. Josef EMLER, Praha 1921, s. IX-XXVII. Zásady odúmrtího práva jsou známy z *Maiestas Carolina*, kde po prvé byly vysloveny písemně; platily i přes to, že *Maiestas* byl odmínut. Z toho se soudí, že v polovině čtrnáctého století šlo o zachycení již existujícího a ustáleného zvykového práva odúmrtí, jež se poté udrželo hluboko do patnáctého století, a že tudíž o stejném průběhu můžeme uvažovat i na začátku století čtrnáctého.

⁶³ *Cronica domus Sarensis minor*, s. 12 a 36-37 klade smrt Smila z Obřan do roku 1312, avšak datum není správné, protože ještě na listině ze 3. dubna 1313 vystupuje Smil z Obřan jako svědek. Tuto listinu a pozdější datum Smilovy smrti uvedl do literatury Ladislav HOSÁK, *Příspěvek k počátkům poddanských měst*, *Vlastivědný věstník moravský* 16, 1961-1964, s. 32-49, zde s. 36-37, upozorniv na depositum listiny ve Vaduzu. K tomu viz *Regesta listin Lichtenštejnského archivu ve Vaduzu*, ed. Metoděj ZEMEK - Adolf TUREK, *Sborník archivních prací* 33, 1983. Precisním

Odúmrť mohl dostat jako odměnu, ale právě tak dobře mohl někomu jinému připadnuvší dědictví odkoupit, aniž by se o ně sám vůbec hlásil. Přímá pramenná zpráva není, knihy jednání dvorského soudu se v roce 1313 buď ještě vůbec nevedly, nebo se nedochovaly. Pouze soudíme, že za držbou statku Nové Město po Smilovi z Obřan Jindřichem z Lipé pravděpodobně je institut starého českého práva, zvaný odúmrť. Nelze pochopitelně nevidět, že v nárocích Jindřicha z Lipé mohly hrát a asi také hrály roli věci, nad nimiž nebylo v té době možno tak zcela mávnout rukou:

V roce 1309 se Jindřich z Lipé, tehdy podkomoří, rozešel s Jindřichem Korutanským, což jej přivedlo do skupinky šlechticů stojících za princeznou Eliškou. Vnějškově sice vůdčí místo nezaujal, hlavou skupinky byl jeho bratranec Jan z Vartenberka, mínění Jindřichovo však platilo. To měl Jindřich z Lipé za sebou již několikrát branný úspěch. Když v počínajícím podzimu (v září a v říjnu) roku 1304 král Albrecht Habsburský s vojskem stál před Kutnou Horou, bráněnou Jindřichem z Lipé a Janem z Vartenberka, Hora jak známo odolala, takže Albrecht byl nucen obléhání zrušit a ustupovat do Rakous. Mezi Kutnou Horou a Podunajím však leží Vysočina se svým drsným klimatem. Pochod byl znepokojován zbrojnými případy – tak řečený Dalimil jmenuje Dětocha z Hořepníka, Jindřicha z Lipé a Jana z Vartenberka – ztráty v boji a chlad přivodily demoralizaci, dovršenou jakousi epidemií, nejspíše úplavicí. Albrechtovo tažení ztroskotalo, kdežto Jindřich „*pro své hrdinstvo ot toho časa se vzmože*“, veršuje tak řečený Dalimil.

Po druhé bylo to ve druhé polovině září roku 1307, po smrti Rudolfa I. u Horažďovic, když se král Albrecht Habsburský pokoušel udržet nároky rodu na panství v Čechách. Hranice překročil u Chebu, obešel Prahu a přilehl ke Kutné Hoře, hájené opět Jindřichem z Lipé a Janem z Vartenberka. Tentokrát bylo útočeno na hradby s pomocí obléhacích strojů, vrhajících do města oheň, nicméně Hora zase nebyla dobyta.

Po třetí stál Jindřich z Lipé v boji v květnu a červnu roku 1310. Bojovalo se proti korutanskému odřadu v žoldu Jindřicha Korutanského, jednak o Malostranskou mosteckou věž, poté o Hrad, a to před mostem přes příkop a v prostoře dnešního Hradčanského náměstí a Pohořelce. Korutanci neobstáli a jejich velitel byl zraněn a zajat.

V říjnu roku 1310 překročilo hranice Čech vojsko Jana Lucemburského, svými lidmi posílil je také Jindřich z Lipé. Za šarvátek před hradbami Kutné Hory zasáhla Jindřicha z Lipé střela z kuše. I když zranění nepatřilo mezi nejtěžší, krev tekla, nikdo potom nemohl říkat, že pan z Lipé držel se za útoku vzadu. Naopak, leckomu mohlo se zdát, že Jana Lucemburského do Čech přivedl Jindřich z Lipé. Kolik asi lidí tehdy vidělo do mezinárodní politiky? Kdo věděl něco o spiknutí a jeho hlavních aktérech, o Konrádovi Zbraslavském a mnichu Petrovi, o Heidenreichovi Sedleckém, o Oldřichu z Paběnic, jejich právníkovi?

výkladem pramenů Ladislav Hosák (l. c.) zúžil dobu, kdy Jindřich z Lipé mohl po Smilovi z Obřan získat odúmrť, do rozmezí 3. duben 1313 - červen 1315.

Proto asi bylo dvorskému soudu obtížné odmítnout muže, jenž měl nepochybně zásluhy o lucemburskou vládu v Čechách a na Moravě. Soudíme proto, přímý pramenný doklad toho ovšem není, že statek Nové Město (a také Moravský Krumlov) dostal Jindřich z Lipé, a to jako statky odumřelé po Smilovi z Obřan.⁶⁴

V českém historickém povědomí (a ve značné míře i vědomí) má Jindřich z Lipé ovšem spíše podobu chamtivce a intrikána než bojovníka, i když majetku nepochybně lačný byl. Leč v dobách, kdy se bojovalo nikoliv stiskem tlačítek, ale taseným mečem, nelze – alespoň pro chvíle osvětlené prameny – nepostřehnout náznak podoby, pod níž si pro středověk představujeme skutečně čelného bojovníka, když již neřekneme rytíře bez bázně a hany, neboť toto v českém historickém povědomí (plným právem) platí o Janovi Lucemburském.

Jan Lucemburský nebyl ovšem (až na rozšíření dědičných držav) valný hospodář, nemůže proto být přílehavějšího atributu než toho, jež mu dal Josef Šusta, „*Král cizinec*“, nicméně Jindřich z Lipé zasluhuje si trochu lepšího pohledu, než jaký mu jest tradičně přikládán, protože domácí historiografie mu valně nepřaje. Nadto byl pod vlivem drogy tehdy i dnes nezakazované, zvané touha po moci, již se špatně odvyká, ať se píše kterékoli století. Leč buď jak buď, v letech 1304 a 1307 Jindřich z Lipé se zbraní v ruce hájil českou zem, kteréžto ctnosti jsme – zdá se – poněkud odvykli.

Že se po tom všem o něco později Jindřich z Lipé na čas objevil na straně protivníků Jana Lucemburského, nestalo se v dějinách ani poprvé, ani naposled. Patří to k paradoxům dějin. Podstatnější pro náš výklad je, že statek Nové Město drželi synové, vnukové, pravnukové Jindřichovi až do sklonku patnáctého století. Nebyl to ovšem statek nijak veliký, protože když jej 4. března roku 1498 stejnojmenný Jindřichův potomek, rovněž Jindřich z Lipé, vkládal ve prospěch Viléma z Pernštejna do zemských desek cúdy brněnské, čítal tento statek pouhých pět lokalit: městečko Nové Město a vesnice Mnichov, Vlachovice, Herálec a Petrovice, jakož i ves pustou na Vříšti.⁶⁵

⁶⁴ *Chronicon Aulae regiae*, in: *Fontes rerum bohemicarum IV*, ed. Josef EMLER, Praha 1984, I/71, s. 87-91; I/93, s. 131-133; I/108, s. 170-174; *Zbraslavská kronika. Chronicon Aulae regiae* (český překlad), ed. Marie BLÁHOVÁ - Zdeněk FIALA - František HERMANSKÝ - Rudolf MERTLÍK, Praha 1975, I/71, s. 125-127; I/93, s. 176-179; I/108, s. 222. *Nejstarší česká rýmovaná Kronika tak řečeného Dalimila*, ed. Jiří DAŇHELKA - Bohuslav HAVRÁNEK - Zdeněk KRISTEN, Praha 1957, kap. 96 a 97, s. 156-157; kap. 100, s. 160-161; kap. 114, s. 166-167. J. ŠUSTA, *Poslední Přemyslovci*, s. 426-430 (citováno druhé vydání); TÝŽ, *Soumrak*, s. 644-650, 729-731; TÝŽ, *Počátky lucemburské*, Praha 1919, 1935², 2002³ (reprint), s. 38, 68-69, 74-77, 115-116 (citováno druhé vydání); Jiří SPĚVÁČEK, *Král diplomat. Jan Lucemburský 1296 - 1346*, Praha 1982; TÝŽ, *Jan Lucemburský a jeho doba 1296 - 1346*, Praha 1994.

⁶⁵ 1496: AČ XVI, č. 567, s. 508; 1498: AČ XVI, č. 693, s. 519. První doklad je prohlášení Jindřicha z Lipé, že prodal své zboží Nové Město, druhý doklad je vklad Jindřicha z Lipé, jímž držbu statku Nové Město převádí na Viléma z Pernštejna. Vklad z roku 1498 je prvním vkladem statku Nové Město do zemských desek moravských. Když statek jako takový vznikl, to jest dědictvím a dělením po Přibyslavovi z Křížanova, zemské desky (v nejlepším případě) stály na počátku svého vzniku. Pokud existovaly, neuchovaly se. Totéž platí o vzniku držby Jindřicha z Lipé po roce 1313. Protože statek Nové Město udržel se od dob Jindřicha z Lipé v držení jednoho rodu téměř

Shrnutí

Shrňme nyní to, co jsme z různých pramenných zdrojů, jak vyprávěcích, tak listinných vyšetřili a vyslovme stručný přehled.

Především jsme si povšimli, jak velkými kusy půdy disponovali první dva protagonisté. Jan z Polné držel prostory v Čáslavsku a v severním Chrudimsku, vedle nich pak újezd Slubičky, ten v hraničení od pramenišť řeky Doubravy k řece Kamenici (dnešní Chrudimce) – severojižně jest to patnáct kilometrů – a odtud k jejím prameništím. Přibyslav z Křižanova držel (pokud víme) území téměř stejné, od Křižanova ke (dnešnímu) Novému Městu, severojižně je to třiadvacet kilometrů. Oba tyto mužové patřili již věku třináctému, leč zdá se, i když přímý pramenný doklad nemáme, že kořeny těchto držeb sahají spíše do času jejich otců, tedy do neklidné druhé poloviny věku dvanáctého.

Že cisterciáckí mniši byli uvedeni do končiny nejhornější Sázavy, zdá se být souhrnem výsledků pevné vůle, ale zčásti také přízně náhod. Vznik statku Nové Město naproti tomu byl dílem quasi samého života, totiž smrti Přibyslava z Křižanova a nástupem dědiců. Boček stal se fundátorem z vůle umírajícího, dědila vdova a dvě dcery, ale dědicem vlastně byl i klášter. Držba Přibyslava z Křižanova se tak rozptýlila. Část tvořily zakladatelské donace Žďárskému klášteru, ale i donace pozdější. Část dostala vdova Sibyla, po její smrti tuto část dostal klášter. Část připadla nejmladší dceři Alžbětě. Další část připadla její sestře Eufemii, a to je zárodek pozdějšího statku Nové Město. Zmenšil se ovšem jednak věnem Eufemiině dceři Anežce, jakož i donacemi klášteru. Relativně neveliká část zůstala Bočkovým synům, Smilovi a Gerhardovi. Smil zemřel předčasně, po Gerhardovi dědil jeho syn Smil, jenž však (1313?) zemřel bez mužských dědiců. Odumřelý statek Nové Město po něm držel (doklady převodu se nedochovaly) Jindřich z Lipé († 1329), po něm jeho potomci, a to do konce patnáctého století.

dvě stě let, během nichž nedošlo ani k prodeji, ani ke kupu, statek se v zemských deskách neobjevuje. Pokud by v onom rozmezí let 1313 (?) - 1496 nějaké držební pohyby bývaly byly, měly se objevit v deskách. Mimo zástav ovšem, protože „zástavy dskami se nepojišťují“ - tak Vincens BRANDL, *Glossarium illustrans bohemico-moravicae historiae fontes*, Brno 1876, s. 382; srov. České dějiny I/4, V. NOVOTNÝ, *Rozmach*, s. 346 n.

Zusammenfassung:

Die Entstehung des Feudalgutes Nové Město

Der Aufsatz befasst sich mit der Entstehung des Feudalgutes Nové Město (Heutiges Nové Město na Moravě, dt. Neustadt in Mähren) im Zusammenhang mit der Gründung des Zisterzienserklosters in Žďár (heutiges Žďár nad Sázavou). Die Geschichte ereignet sich in der Zeit zwischen den Jahren 1230-1322, und zwar in der Region an der Grenze von Böhmen und Mähren, Nové Město und Žďár sind heutzutage Nachbarstädte. Die Quellenbasis des Aufsatzes bilden einerseits Urkunden, andererseits die „Cronica domus Sarensis“ (Chronik des Klosters Saar - tsch. Žďár, heutiges Žďár nad Sázavou).

Der Chronikverfasser, der Mönch namens Jindřich (Heinrich), hatte ein lebendiges Interesse für Menschen, die nicht mehr am Leben waren, und von denen er nur über seine Informanten hörte, als auch für Menschen, die er persönlich kannte, weil sie in der unmittelbaren Nachbarschaft des Klosters lebten.

Die eigentliche Geschichte ist einfach. Jan von Poln wollte ein Zisterzienserkloster gründen, doch seine Absicht missglückte. Er bat seinen Nachbarn und Freund Přibyslav von Křižanov, der zugleich ein grosses Besitztum zwischen Křižanov und dem (heutigen) Nové Město besass, die Klostergründung vorzunehmen. Als Přibyslav erkrankte und mit dem Tode rang, versprach ihm sein Schwiegersohn, Boček von Zbraslav, die Klostergründung zu verwirklichen. Was er versprach, das tat er auch. Bald wurde der Bau mit einer feierlichen Grundsteinlegung begonnen. Přibyslav von Křižanov hatte drei Töchter. Die älteste (die heilige Zdislava), lebte nicht mehr. Die zweite, Eufemie, war die Frau von Boček. Die jüngste, Elisabeth, heiratete Smil von Lichtenburg. Die Erbschaft nach Přibyslav von Křižanov zerstreute sich unter den Erben (Witwe, zwei Töchter) und dem Kloster.

Den Rest des Gutes, den Marktflecken Nové Město und einige Dörfer erwarb nach dem Jahre 1313 ein Verwandter des Smil von Lichtenburg, und zwar Jindřich von Lipé (heutiges Česká Lípa, dt. Böhmisches Leipa), ein bedeutender Adelliger der Zeit des Johann von Luxemburg.

Eigentlich ist es eine alte Geschichte, die sich im Leben wieder und wieder ereignet: Es geht um eine Erbschaft. Doch ist die Geschichte insofern bemerkenswert, weil in den Zeilen des Chronisten lebendige Menschen auftreten, die Menschen wie wir waren, mit eigenem Willen, mit Emotionen und Albernheiten. Der Mönch namens Jindřich war ein scharfsinniger Beobachter seiner Zeit.

zusammengefasst von Jaroslav Teplý

Jaroslav TEPLÝ

Obrazová příloha:



Obr. 1: Nížkov. Kostel sv. Mikuláše. Současný stav. Snímek Jaroslav Teplý.



Obr. 2: Újezd Slubičky, jímž protéká potok Slubice. Jeho dolní tok před ústím do Chrudimky západně od Hlinska. Současný stav. Snímek Jaroslav Teplý.



Obr. 3: Bezejmenné slatinné jezírko u jihozápadního okraje Radostínského rašeliniště. Současný stav. Snímek Jaroslav Teplý.



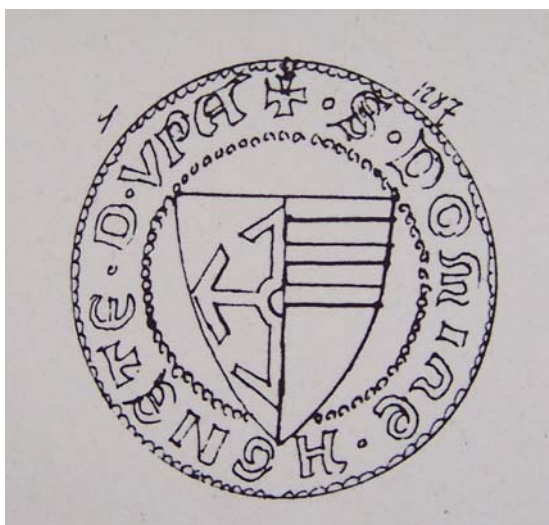
Obr. 4: Křižanov. Kostel sv. Václava, severní strana. Současný stav. Snímek Jaroslav Teplý.



Obr. 5: Žďár nad Sázavou, klášter. Konventní kostel P. Marie a sv. Mikuláše, pohled z boční lodi do severní závěrové kaple. Stav v polovině dvacátého století. (Metoděj Zemek – Antonín Bartůšek: Dějiny Žďáru I.)



Obr. 6: Pečeť Havla z Lemberka na listině Reinhera opata Kladrubského (bez denního a měsíčního data) z roku 1237. Kresba Vojtěcha Krále z Dobré Vody. (August Sedláček: Hradý, zámky a tvrže X.)



Obr. 7: Pečeť Anežky ze Švábenic na její listině z 12. dubna 1287. (August Sedláček: Atlasy erbů a pečeti 5.)



Obr. 8a + 8b: Pečeť Smila z Lichtenburka na jeho listině ze 14. února 1269 dané na hradu Ronovci (*Sumerburch*), již Žďárskému konventu postupuje Jiřkovice a Radňovice. Vlevo originál, vpravo kresba Vojtěcha Krále z Dobré Vody.
(Codex diplomaticus Bohemiae V/4; August Sedláček: Hradý, zámky a tvrže X.)



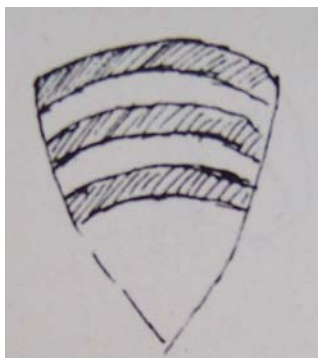
Obr. 9: Hrad Lichnice. Pohled od severu přes Lovětínskou rokli.
Stav okolo roku 1930. Archiv Jaroslav Teplý.



Obr. 10: Hrad Ronovec. Hradní jádro. Současný stav. Snímek Jaroslav Teplý.



Obr. 11: Svorník s erbem skřížených ostrvů, nalezený v areálu kláštera. Lapidarium musea ve Žďáru nad Sázavou. Současný stav. Snímek Jaroslav Teplý.



Obr. 12: Štít erbu Bočka z Perneggu, purkrabí na Znojmě; pečeť je přivěšena k jeho listině (bez denního a měsíčního data) z roku 1255. (August Sedláček: Atlasy erbů a pečeti 4.)



Obr. 13: Hradiště hradu Bobrová. Val na jižní straně, pohled z čela akropole k jihozápadu. Současný stav. Snímek Jaroslav Teplý.



Obr. 14: Hradiště hradu Bobrová. Čelní val. Pohled z vnitřního příkopu směrem k severovýchodu. Současný stav. Snímek Jaroslav Teplý.



Obr. 15: Hradiště hradu Bobrová. Stavební článek: část do oblouku tesaného ostění. Snímek Jaroslav Teplý.



Obr. 16: Žďár nad Sázavou, klášter. Konventní kostel P. Marie a sv. Mikuláše. Jižní závěrová kaple, tumba s pozůstatky členů rodu erbu tří pruhů. Lebka dospělého muže. Tumba byla otevřena v roce 1947. (Metoděj Zemek - Antonín Bartůšek: Dějiny Žďáru I.)



Obr. 17: Nové Město na Moravě. Dům č. 97. Současný stav. Snímek Jaroslav Teplý.



Obr. 18: Pečeť Jindřicha z Lipé, přivěšená k jeho listině z 25. dubna 1316.
(František Beneš: Pečetě v Českých zemích.)

